

FETHALİ KAÇAR'IN ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

Farhad RAHIMI*

Geliş Tarihi: Mart, 2018

Kabul Tarihi: Mayıs, 2018

Öz

Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemi olan Çağatay Türkçesi, Doğu Türklerinin 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir. İran sahasında da 'Alī Şīr Nevāyī'nin eserlerini anlamak üzere birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi Feth-'Alī Bin Kelb-'Alī Bin Mürşid Külü Bin Feth-'Alī Kaçar-ı Kazvīnī tarafından 1861'de İran'da yazılmış ve Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan Luğat-ı Etrākiyye'dir. Bu çalışmada "Kaçarlar Dönemi ve Bu Dönemde Türk Dili ve Edebiyatının Durumu" ve "Feth-'Alī Kaçar" ile ilgili bilgi verildikten sonra "Feth-'Alī Kaçar'ın Sözlüğü" başlığı altında "Eserin Tanıtımı ve Sözlüğün Düzeni", "Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar", "Eserin Yazma Nüshaları", "Eserin Yazma Nüshalarının Genel Özellikleri ve Soy Ağacı" ve "Eserin Yazma Nüshalarının Yazılış Özellikleri" hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, Nevāyī, Sözlük Bilimi, Fethali Kaçar, Luğat-ı Etrākiyye, İran, 19. yüzyıl, Kaçarlar.

ON FETHALİ KACHAR'S CHAGATAI TURKISH DICTIONARY

Abstract

Chagatai Turkish, the second period of the North-East Turkic language, is a writing language that the Eastern Turks continue to use from the beginning of the 15th century until the beginning of the 20th century. Also in the Iran field many Chagatai Turkish dictionaries were arranged to understand the works of 'Alī Şīr Nevāyī. One of them was Luğat-ı Etrākiyye, written by Feth-'Alī Bin Kelb-'Alī Bin Mürşid Külü Bin Feth-'Alī Kaçar-ı Kazvīnī in 1861 in Iran and is a Chagatai Turkic-Persian dictionary. In this study, after was given the information about "The Period of Kachars and the Status of Turkish Language and Literature in this Period" and "Feth-'Alī Kaçar", was given information under the heading "The Dictionary of Feth-'Alī Kaçar" on "Presentation of the Work and Arrangement of the Dictionary", "Works Done on the Work", "Manuscript Writings of Work", "The General Characteristics of the Manuscripts and the Family Tree" and "Writing Features of Manuscripts".

* Dr.; Allame Tabatabai Üniversitesi, Tahran - İran, farhad_rahimi2007@yahoo.com.

Keywords: Chagatai Turkish, Chagatai Turkish Dictionaries, Nevāyī, Lexicography, Fethali Kachar, Luġat-ı Etrākiyye, İnan, 19th century, *Kachars*.

1. Çağatay Türkçesi

Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemi olan Çağatay Türkçesi, Doğu Türklerinin 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir.

Çağatay¹ sözcüğü Çengiz Han (öl. 1227)'ın ikinci oğlu Çağatay (öl. 1242)'ın adından alınmıştır. Çağatay hanlığı Çağatay'ın torunu Kara Hülegü (1242-1246) zamanında kurulmuştur. Nevāyī, *Mizānu'l-Evzān'da* Çağatay Halkı deyimini Timurlu Türkleri için başka deyişle Timurlu Türklerini diğer Türklerden ayırt etmek için kullanmıştır. Çağatay adını taşıyan kabileler olduğu gibi, bu ad bazı yer adlarında da korunmuştur. Kuzeydoğu İnan'da Çağatay adlı bir yer ve bir dağ vardır (Eckmann, 1958: 115-117). İnan'ın Horasan'ında Çağatay ve Arlat Çağatay adlı boylar olduğu gibi Sebzvar'a bağlı Çağatay adlı bir bölge (Mirniya, 1369: 30, 53) ve Güney Azerbaycan'da Cıġatı/Cıġatu (sızıcı /ğ/ ile) adlı bir ırmak da bulunmaktadır.

Fuad Köprülü, Çağatay Türkçesini kelimenin en geniş anlamıyla Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde 13-14. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde özellikle de 15. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesi biçiminde tanımlar (Köprülü, 1945: 270). Köprülü'ye göre Çağatay Türkçesinin temelini Hakaniye Türkçesi oluşturmaktadır (Köprülü, 1945: 277). O, Çağatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

I. 13-14. yüzyılda önce Çağataylılar ve İlhanlılar ülkelerinde daha sonra Harezmi ve Altın-Ordu'da göze çarpan edebî inkişaf lar ile kendini gösteren ilk Çağatay devri: 11-12. yüzyılda bütün Orta Asya Türklerinin edebî dilinin (Hakaniye) Moğol istilasından sonra çeşitli

¹ Çağatay sözcüğü farklı yerlerde farklı biçimlerde telaffuz edilmektedir. Moğollarda Tsaġaday (Цагадай), Kazakistan'da Şaġatay (Шағарай), Özbekistan'da Çiġatāy (Чигатой), Azerbaycan'da Cıġatay/Çaġatay (sızıcı /ğ/ ile), İnan'da Çaġatay/Coġatay (sızıcı /ğ/ ile) ve Ruslarda Чaġарай (Джагарай) biçiminde söylenmektedir. Çağatay sözcüğünün etimolojisi ile ilgili fazla çalışmaya rastlanmadı. Muraja Dohsson, *Moğol Tarihi* adlı eserinde şöyle demektedir: “Çağatay uzun kulaklı demektir. Moğollar yaban eşeğine derlerdi. Özellikle Gobi çölünde sürülerle yaban eşeği vardı. Atlar koşuda bunlara yetişemezdi” (Dohsson, 1924: 109)// Moğ-Les: Çaga “küçük çocuk” (252); Çaġadu “başka, karşı; öte, öbür, arka, ötede” (252); Çagan “ak, beyaz, saf, temiz” (253); Çaġatu/Çaġtu “sıradan kimse, soylu sınıftan olmayan” (255); Çaġaca “yasak; yasa, kural” (255); Çaġacatay “yasaklı, yasak edilmiş” (256); Çaġtay “çaġlı, zamanlı” (257). Çağatay'ın yasa işleriyle uğraşması dikkate alınırsa bizce bu adın Çaġacatay ile ilgili olması olasılığı daha güçlüdür.

sahalarda çeşitli yerel lehçeler ile ve özellikle Oğuz-Kıpçak unsurlarının karışmasından meydana gelen ve bu nedenle ayrılıklar gösteren bu edebî lehçe, önce Türkistan, Horasan ve İran sahalarında, daha sonra Harezm'de ve Altın-Ordu'da ürün vermeye başlamıştır. 13-14. yüzyılda Türkistan ve İran'da Orta Asya edebî Türk dili ile eserler yazıldığı bilinmektedir (bu eserlerle ilgili bilgi için Bk. Köprülü, 1945: 278-280). Ona göre, Barthold ve Samayloviç'in 15. yüzyıl Çağatay edebiyatının 14. yüzyılda Harezm ve Altın-Ordu edebiyatının etkisi altında geliştiği iddiasının yersiz olduğu, bu edebiyatın oralardakinden daha önce İlhanlılar ve Çağataylılar ülkelerindeki kültür merkezlerinde önemli bir gelişme göstermesinden bellidir.

II. Klasik Çağatay devrinin başlangıcı (Nevāyî'ye kadar): Bu edebî lehçe, 14. yüzyıl sonlarından başlayarak 15. yüzyılın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Maverāü'n-nehr'in Herat ve Semerkand gibi medeni ve siyasi merkezlerinde klasik bir edebî dil mahiyetini almağa başladı.

III. Klasik Çağatay devri (Nevāyî devri): 15. yüzyılın ikinci yarısında Nevāyî ile başlayan devir.

IV. Klasik devrin devamı: 16. yüzyılda Bābür ve çocukları zamanında Hint saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybaniler devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eden Çağatay edebiyatı devri.

V. Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllarda kültür dili olarak birçok ürünler vermekle birlikte artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen Çağatay edebiyatı, duraklama ve gerileme devrine girmiştir. Bu durum 20. yüzyılda iktisadi ve medeni etkenlerin etkisi ile yeni Özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam etmiştir. (Köprülü 1945: 270-286).

Kendisinden öncekiler gibi Nevāyî de kendi dilini Türkçe, Türkî ve Türk tili olarak adlandırır. Nevāyî, devrinin edebî dilini belirtmek için Çağatay lafzı tabirini kullanır. Yani kullandığı dile genel olarak Türkçe, Türkî, Türk tili der; edebî dil anlamında ise Çağatay lafzı deyimini kullanır. Bahadır Han ise Çağatay Türkîsi deyimini ile Arapça-Farsça unsurların yoğun olduğu, anlaşılması güç Türkçeyi kasteder (Ercilasun, 2008: 403-404).

Eckmann ise Çağatay Türkçesini üç devreye ayırır:

I. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyıl başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını düzenlediği tarihe kadar): Bu devir, bir dizi Eski Türkçe özelliğın korunduğı bir geçiş devridir. Sekkākī, Luṭfī ve Ḥaydar Ḥārezmī gibi temsilcileri vardır.

II. Klasik Devir (1465-1600): Nevâyî, Ḥüseyn Baykara ve Bābūr gibi temsilcileri vardır.

III. Klasik Sonrası Devir (1600-1921): Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğerk taraftan Özbek unsurlarının etkisi vardır. Bahadır Ḥan gibi temsilcisi vardır (Eckmann, 2012: 16).

Şemseddin Sami *Kamus-ı Türkî'nin* İfade-yi Meram'ında Çağatay Türkçesinin önemiyle ilgili şöyle demektedir: “Bizce ihmal ve feramuş edilip Şark Türkçesinde müstamel bulunan halis Türkçe kelimelerin ve alehusus bunlardan lüzumlu ve değerli olanların derci ve bu vechle bunların bizim Türkçeye dahi kabulüyle ihya ve tamimleri hususuna hizmet etmek ehass-ı amalim iken, mücerred kavmiyyet ve cinsiyyet muhabbetini takdir ve iltizamla bunları Arabi ve Farsi tabirat-ı tumturak-kâraneye tercih edecek zevatın henüz nedreti ve ekseriyyetin bu fikre muhalif bulunması kısmen bu hizmetden kendimi mahrum bırakmağa beni mecbur etmiştir” (Sami, 1317, İfade-yi Meram: 4-5). Yani Türk dilinin düzeltme ve genişletilmesi konusunda Arapça-Farsça gibi yabancı dillerden sözcük almak yerine asıl dilimiz olan ve Türkçe sözcükleri açısından bizimkinden daha zengin olan Doğu Türkçesinden sözcük alınmasından yanadır.

2. Kaçarlar Dönemi ve Bu Dönemde Türk Dili ve Edebiyatının Durumu

Kaçar Türkleri, Kaçar Hanedanlığını kurarak İran'da uzun bir süre (1795-1925) idareyi ele almışlardır. Kaçar sözcüğü, İran ve Batı kaynaklarında Kaçar biçiminde geçmektedir². Şah İsmā'îl'in tahta geçmesinde önemli rol oynayan ve Kızılbaş adıyla ün kazanan yedi boy birleşmesinden birini oluşturan Kaçarların dili Türkçedir ve şairler de bu dille eserler

² Bazı görüşlere göre Kaçar/Kacar sözcüğü, Ağaçeri/Ağaceri “ağaç eri” kavim adından gelmektedir. Bu sözcüğün “kaçmak” masterından geldiği görüşünü savunanlar da vardır// SG: Kaçar “sırt kemiği, böğür, kaburga; bir Türk boyunun adı” (1040)// Moğ-Les: Ğacar “yer, yeryüzü, toprak, arazi; bölge, mevki, ülke; yapı, kurum; bölüm; uzaklık” (566-567); Haçar “yanak; bir nesnenin düz tarafı” (1389); Hacağar “1. çarpık, eğri, kıvrık; eğik, meyilli; yalancı, şerefsiz; sahtekâr, ikiyüzlü; 2. yular, dizgin” (1461-1462).

Dönemin tarihçilerinden Şehzade ‘Alî Kulu Mîrzâ, *İksîrût-Tevârîh* adlı eserinde, Kaçarların Çengiz Ḥan ile Mengü Kaan'ın emirlerinden olan Kaçar Noyan'dan dolayı bu adı aldığını; ‘Abdu'r-Rezzâk Beg Meftûn-ı Dünbülî ise *Me'âşir-i Sulṭāniye* adlı eserinde, Abaka Ḥan'ın atabeyi Saba Noyan'ın oğlu ve Hülegü Ḥan'ın komutanı olan Sartak Noyan'ın oğlu Kaçar'ın bu boya adını verdiğini söylemiştir (Karadeniz, 2012: 216; Düzeltilme).

vermişlerdir. Şafevî hükümdarı Şâh ‘Abbās, 1586-1597 yıllarında Kaçar boylarını üç gruba ayırarak bir bölümünü Merv'e, bir bölümünü Gence, İrevan ve Karabağ'a, bir bölümünü de Esterabad'a yerleştirmiştir (Karadeniz, 2012: 214-221). Esterabad Kaçarları Koyunlu (Kovanlu) ve Develü olmak üzere iki kola ayrılıyorlardı. Bunlardan Develülere Ak Kale'nin kuzeyinde oturdukları için Yukarı Baş, Koyunlulara da aynı kalenin güneyinde oturdukları için Aşağı (Aşaka) Baş deniyordu. Yukarı Baş Develü, Sapanlu, Köhnelü, Hazinedârlu, Kayaklı ve Kürlü adlı altı obadan; Aşağı Baş ise Kovanlu, ‘İzzetdînlü, Şambayatî, Karamusanlu, Daşlu ve Ziyâdlu adlı altı obadan oluşuyordu (Sümer, 2001: 51). Kaçar hanedanı, 1795'te Tahran'da İran tahtına oturan Ağa Muhammed Hân (hük. 1795-1797) tarafından kurulduktan sonra sırasıyla padişah olan Fetih-‘Alî Şâh (hük. 1797-1834), Ruslara karşı kahramanlıklar gösteren veliaht ve Azerbaycan valisi ‘Abbās Mîrzâ (öl. 1833)'nın oğlu Muhammed Şâh (hük. 1834-1848), Nâşıruddîn Şâh (hük. 1848-1896), Muzaferüddîn Şâh (hük. 1896-1907), Muhammed ‘Alî Şâh (hük. 1907-1909) ve Aşmed Şâh (hük. 1909-1925) tarafından sürdürülmüştür.

19. yüzyılda egemen olan Kaçarlar döneminde de İran'da Türk dili ve edebiyatı gelişme seyrini sürdürmüştür. Bu yüzyılın başlarında her ne kadar Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmasıyla birlikte Azerbaycan'ın bir parçası Rusların eline geçtiyse de Azerbaycan'ın bu iki parçası arasındaki kültürel bağlar kopmadı. Hatta Kuzey Azerbaycan'da Türk dili ve edebiyatının gelişmesi daha da hızlandı.

Kaçarlar sülalesinin saraylarında ve orduda Türkçe, birinci sırayı işgal ediyordu. Bu devre ait birçok Batı seyahatnamelerinde ve Osmanlı elçilerinin raporlarında hükümdarın ve saray halkının Türkçe konuştukları tespit olunur (Köprülü, 1942: 140).

‘Abbās Mîrzâ'nın yabancı komutanlarından olan Gaspar Drovil, yazdığı eserde Kaçarlar döneminde dillerin kullanım alanı ve Türkçenin durumuyla ilgili olarak İran'da kullanılan üç dilden her birisinin özel kullanım alanına sahip olduğunu, Arapça'nın yalnız dinî konularda, Farsça'nın ise sadece edebiyatta kullanıldığı hâlde birçok kişinin Türkçeyle konuşmayı tercih ettiğini, üstelik bu dili bilenlerin bütün Asya kıtasında kolaylıkla yolculuk yapabileceğini belirtmiştir (Drovil, 1365: 209).

Nâşiruddîn Şâh'ın münşisi olan Muḥammed Ḥasan Ḥan İ'timâdu's-Saltana, Kaçar padişahlarının dilini özellikle de Nâşiruddîn Şâh'ın konuşma tarzını *el-Me'âsir ve'l-Âşâr* adlı yapıtında şöyle anlatıyor: “Padişahın konuşmaları genellikle İran'ın iki yaygın dili olan Farsça ve Azerbaycan Türkçesi ile. Yabancı dillerden de Fransızca'yı çok iyi biliyor, öyle ki otuz binden artık söz hatırlayabiliyor, bu dilde hem konuşuyor hem de yazıyor. İngilizceyi veliahtlık döneminin başlarında öğrenmiş, okuyup doğru telaffuz ediyor, ancak onunla konuşmuyor. Şimdi Osmanlı ülkelerinde yaygın olan Çağatay Türkçesini iyice biliyor ve bu dilin yazılış ve münşeatında olan sorunlar ona belli ve kolaydır” (İtimadu's-Saltana, 1374: 27-28).

Azerbaycan Türkçesiyle yazan bu dönemin şairlerinden Bende-yi Tebrizî, Çâker Mahlaslı Hüseyin Kılı Han, 'Abbâs Mîrzâ'nın şairlerinden matbu divan sahibi 'Aciz mahlaslı Hâlîfe Muḥammed, Muḥammed Şâh'ın medhiyecisi matbu divan sahibi Ebü'l-Kâsım Nebâtî (öl. 1262), 'Abbâs Mîrzâ devrinde Çarḥ-tâb mahlaslı Şâdık, Feth-'Alî Şâh devrinde Âteşî, Mebhût, Dîvâne, Muḥammed Şâh devrinde Efser mahlaslı Mîrzâ 'Abdu'llah Ordubâdî, Hoylu Mollâ Mihr-'Alî, Ḥayran Ḥanım, mersiye şairi Kûmrî mahlaslı Derbendli Mîrzâ Muḥammed Taḳî (öl. 1309), mersiye şairi Mîrzâ Ebü'l-Ḥasan Râcî (öl. 1293), mersiye Pur-ğam, mersiye şairi Daḥîl mahlaslı Marağalı Mollâ Hüseyin, mersiye şairi Muḥammed Emîn Dil-süz (öl. 1250), Mîrzâ 'Alî Han La'î (öl. 1325), Cânî mahlaslı Mîrzâ Aḳa-cân Karacadağî, Mollâ Cebbâr-ı Tebrizî, Şükûhî mahlaslı Hâcî Mehdî Tebrizî (öl. 1314), Nâşiruddîn Şâh devrinde *Sa'lebiye* adlı eseri ün kazanan Muḥammed Bâkır Ḥalḫalî, Çağatay Türkçesiyle de şiirler yazan Sâlik (öl. 1258/1842), Kudsî mahlaslı 'Abbâs Kılı Aḳa Bakı-Ḥanof (öl. 1261/1846), Kerbelâyî 'Abdu'llâh (öl. 1255), 'Aşık Vâlih, 'Aşık Perî, Zâkir mahlaslı Kâsım Beg (öl. 1274/1657), Seyyid 'Azîm Şirvanî (öl. 1308), Bahâr mahlaslı Mîrzâ Naşru'llâh (öl. 1300/1883), Mîrzâ Şefî' Vâziḫ (öl. 1852), Tûḫî (öl. 1255), Muḥammed Kâzım Esrâr 'Alî-Şâh-ı Tebrizî, Şükûh-ı Marağai, Hekîm Mollâ Muḥammed Hîdecî (öl. 1342), İsmâ'îl Beg Kûtkaşınlı, Baba Zikrî (öl. 1869), Mîrzâ Bahış Nâdim, Muḥammed Ca'fer Miskîn, Şâkir, Cânî Oğlu 'Abdu'llâh (öl. 1252), 'Andelîb-i Karacadağî, Mîrce-cân Mededof, Muḥammed Beg Cevân-şîr 'Aşık, Mîrzâ Feth-'Alî Aḫundof (öl. 1878), Mîr Ḥamze Efendi Nigârî (öl. 1885), Sâgarî (öl. 1845), Muştafâ Aḳa Nâşır, Mîrzâ Naşru'llâh Dîde, 'Abdu'llâh 'Âşî (öl. 1874), Nâ-kâm (öl. 1905), Ḥorşîd Bânü Nâ-tevân (öl. 1897), mersiye şairi Mollâ Muḥammed Naḫçıvanî (öl. 1916), mersiye şairi Kerîm Aḳa Şâfî-yi

Tebrizî (öl. 1905) ve mersiye şairi Hâcî Rızâ Şarrâf Tebrizli (öl. 1905) gibi şairleri sayabiliriz (Köprülü, 1942: 140-142; Heyet, 1376: 166-269).

Çağatay Türkçesiyle yazan şairlere gelince şunu söyleyebiliriz ki Nevâyî'den sonra bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi İran'da da bu lehçe önem kazanmıştır. Daha Şafevîler döneminde I. Şâh 'Abbâs'ın kütüphanecisi Şâdiķī Afşâr, Nevâyî'yi örnek alarak *Mecma'u'l-Havâş* adlı şairler tezkiresini Çağatay Türkçesiyle yazmıştır. Bu dönemde Mesîhî, 'Atîķī ve I. Şâh Abbâs'ın emirlerinden Emânî gibi şairler bu lehçeyle şiirler söylemişlerdir. Sâmi Mîrzâ'nın *Tuħfe-yi Sâmi* adlı şairler tezkiresinde Nârencî Sultân, Mevlânâ Hâyâlî, Yûsuf Beg Tüşmel (توشمال)³, Mevlânâ Ümmetî, Mevlânâ Mîr Âhî, Yûsuf Beg ve Tufeylî-yi Abdâl gibi Türk şairlerden bahsedilmiştir. Bunlar gibi Tuħfe-yi Sâmi'de adı geçen birçok şairin Çağatay Türkçesi ile şiirler yazdıkları ihtimalini düşünebiliriz. Şairlerden verilen örnek şiirler de bunu açıkça göstermektedir (Köprülü, 1942: 134; Köprülü, 1945: 310; Safevi, 1384: 340-355).

Çağatay edebiyatına ve Nevâyî'nin eserlerine karşı eskiden beri duyulan ilgi 19. yüzyılda Kaçarlar döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Sâlik (öl. 1258/1842) adlı şair Çağatay Türkçesiyle de şiirler yazmıştır. Yine Fetħ-'Alî Kaçar'ın sözlüğünden İran'ın çeşitli yerlerinde şairler ve aydınlar arasında, Nâşiruddîn Şâh başta olmak üzere, bu konuda büyük bir ilginin bulunduğunu, İrevanlı Mîrzâ Muhammed Hücet adlı şairin Çağatay Türkçesiyle şiirler yazdığı gibi Neşât (نشاط) mahlaslı Mîrzâ 'Abdu'l-Vehhâb-ı İşfahânî Mü'temedü'd-devle (öl. 1244) adlı ünlü şairin de *Gencînetü'l-ħaķâyık* (گنجینه الحقایق) adlı eserinde bu lehçeyle manzum ve mensur bazı parçalar yazdığını, ayrıca ünlü şair Kaanî'nin de Çağatay Türkçesini bildiğini öğreniyoruz (Köprülü, 1942: 140-141).

Çağatay Türkçesi sözlüklerine ayrıca değinecek olursak Nevâyî'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Şafevîler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında daha önce de söylediğimiz gibi Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevâyî'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan

³ Moğ-Les: Tüsimel/Tüşmel "memur, görevli; yüksek görevdeki memur" (1321).

Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Nedr-‘Alī'nin sözlüğü, *Miftāhu'l-Luğat*, *Bedāyi'ü'l-Luğat* ve ‘Abdu'l-Cemīl Naşīrī'nin *Kitāb-ı Türkî'si* Şafevîler döneminde yazılan sözlüklerdendir.

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şâh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzâ Mehdî Hân tarafından yazılan *Senglâh* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir.

İran'da 20. yüzyılın başlarına dek hep aynı şey tekrarlanarak bir hanedan yıkılıp başka bir hanedan kurulmuş, ancak egemen olan bir sonraki hanedan da önceki gibi hep Türk olmuştur. Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için var olan eserlerden *Hulâşa-yı ‘Abbāsî*, *Eṭ-Ṭamğa-yı Nāşirî* ve *Feth-‘Alî Kaçar* sözlüğü gibi sözlüklerin varlığı İran'da Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir. Bunlardan *Hulâşa-yı ‘Abbāsî*, Feth-‘Alî Şâh'ın (hük. 1797-1834) aydın ve kahraman oğlu ‘Abbās Mîrzâ'ya (öl. 1833), *Eṭ-Ṭamğa-yı Nāşirî* ve *Feth-‘Alî Kaçar* sözlüğü ise Nevâyî eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nâşiruddîn Şâh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir. Demek ki Azerbaycan Türkçesinin egemen olduğu İran'da Doğu Türkçesi hiçbir zaman önemini yitirmediği gibi bu dönemde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, hatta veliaht ‘Abbās Mîrzâ ve Nâşiruddîn Şâh tarafından da desteklenmiştir.

3. Feth-‘Alî Kaçar

Luğat-ı Etrâkiyye adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük, Feth-‘Alî bin Kelb-‘Alî bin Mürşid Kulu bin Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni Sapanlu tarafından Nâşiruddîn Şâh adına (hük. h. 1264-1313/1848-1896) Nevâyî'nin eserlerine olan ilgisinden dolayı yazılmıştır.

ML/İH nüshalarında girişten önceki sayfada yazarın doğum tarihi h. 1210 (1795-1796) olarak kaydedilmiştir. h. 1223 tarihinde, Rus Godavic'in kumandanlığında, İrevan kalesi kuşatılmış; ancak dört bin askeri öldürülmüş ve kaleyi alamamışlar. Aynı gecede kardeşi Mihrâb Hân dünyaya gelmiştir (ML.1b/İH.1b). Kuşatma sırasında babası Kelb-‘Alî Hân Sapanlu Kaçar da kalenin içinde bulunmuştur (Haveri, 1380: 286-287). h. 1235 tarihinde

‘Abbās Mīrzā, Rūmī komutan Çapanoğlu ile savaşıp yazarın da bulunduğu otuz bin kişilik bir orduyla onların seksen bin kişilik ordusunu yenmiştir. h. 1238 tarihinde, şehzade naibi Rüknü'd-devle ‘Alī Naķī Mīrzā, Horasan'a vali olarak atanmış, bu tarihte yazar kendi boyuna mensup olan iki yüz kişiyle birlikte padişah tarafından onun yanında görevlendirilmiştir. h. 1242 tarihinde, Paşkovic'in kumandanı olduğu Rusiyye ordusu ile savaşa girilmiş, padişah da Erdebil ve Karacadağ'a gelmiş, bir yıl sonrası da İrevan ve Azerbaycan işgal edilmiştir. h. 1275 tarihinde, Teke Türkmenlerine karşı yazarın da bulunduğu Merv seferi yenilgiyle sonuçlanmıştır (ML.1b/İH.1b).

h. 1235 (1819-1820) tarihinde Feth-‘Alī Şāh Kacar'ın saltanatı zamanında Azerbaycan görevlisinin buyruğuyla, veliaht ve saltanat naibi ‘Abbās Mīrzā'nın yanında 17 yıl İrevan'da Rusiyye ve Rumî savaşında canla başla hizmet etmiş, Çağatay lügatine ve Nevāyî'nin eserlerine karşı ilgisinden dolayı, boş zamanlarını bu dili öğrenmekle geçirmiştir. İrevan'dan döndükten sonra hakan tarafından şehzade naibi ‘Alī Naķī Mīrzā'nın Rüknü'd-devle lakabıyla Horasan valiliğine atanmasıyla kendi boyuna mensup olan iki yüz Kacar-ı Kazvīnī askerine yüzbaşılık görevi hizmetiyle onurlandırılmış iken onun yanında 2 yıl süresince Horasan'da divan göreviyle hizmette bulunmuştur. Bu iki yılda çoğu zamanlar Nevāyî'nin eserlerini ve Çağatay lügatini çok bilen ve hâkim olan Calayır ve Kelât boyunun babadan dededen büyüğü olan Yalang Tuş Han'ın yanında eğitim almıştır. Bir süre sonra emir gereği Derecez hâkimi olan Bêgler Han Çapışlu ile birlikte görevlendirilmiş, Ahal Tekesi'ne gidip bu konuyla ilgisi bulunan oranın mutasavvıf ve kadılarından dahi bir şeyler öğrenmişler. Merv, Sarık ve Salur Tekeleri ile üç, dört ay boyunca süren savaş ve gelgit sırasında da, onların bilicilerinden lügat ve anlam öğrenmeye çalışmıştır. Hakan öldükten sonra padişahların padişahı Muhammed Ğāzī saltanatında, ayrıca sultanların sultanı devletinde 30 yıl boyunca genellikle divan (yazmanlık) işleriyle uğraşması nedeniyle ve bazen de Azerbaycan, Irak, Horasan, Fars ve Herat'ta bulunması nedeniyle boş zaman bulamamasına karşın yine de Nevāyî'nin eserlerini ve Çağatay lügatini öğrenmeye çalışmıştır (M2.2a-2b).

Horasan'da hizmet ettiği iki yıl içinde, Horasan'ın genel işlerine bakmak için padişah tarafından gönderilen ve Arapça-Farsça, inşa ve başka bilimleri mükemmel bilen Mu‘temedü'd-

devle lakaplı Mīrzā ‘Abdu'l-Vehhāb-ı İṣfahānī de bulunuyordu. Yetmiş yaşı olmasına karşın, Çağatay Türkçesini bilmemeyi kendisi için bir eksiklik sayarak o da Yalañg Tuş Han'dan bu dili öğrenmeğe başlamış, onun olmadığı sıralarda bazen de Feth-‘Alī Han Qacar'dan ders almıştır. *Gencīne* adlı eserinde de birkaç Türkī gazel ve inşa kaleme almıştır. Ayrıca gazel ve kasidede çok parlak olan Mīrzā Ḥabīb Qaanī-yi Şīrāzī, başkentte bir süre ondan ders almıştır (M2.6b).

Emir gereği Azerbaycan, Irak, Horasan, Fars, Herat ve yedi sekiz vilayetini gördüğü Rum'da bulunduğu sıralarda Çağatay lügati aramasına rağmen, kayda değer bir şey bulamamış, oldukça geç yaşta, yani 61 yaşında daha önceden duyduğu ancak bulamadığı Mīrzā Mehdī Han'ın *Senglāh* adlı sözlüğüne, başkentte Mīrzā Taķī ‘Alī-Ābādī kütüphanesinde rastlamış, kitaptan yararlanabilmek için ancak üç gün ödünç alabilmiştir. Eseri inceledikten sonra ağır dilinden dolayı değil halkın, eğitim görmüşlerin bile bu eserden yararlanamayacağını eleştirmiştir. Bu eserin zayıf tarafının Arapça dizge üzerine düzenlenmesi, *Burhān* gibi sözlüklerin tersine söyleniş biçimleri ve harekelerin gösterilmemesi, /b/ ile /p/, /c/ ile /ç/ ve /g/ ile /k/ arasında ayırım yapılmaması ve sözcükler için Nevāyī'nin eserlerinden örnek verilmemiş olduğunu (?) kaydetmiştir (M1.8a-9a, M2.6b-7a). Romaskeviç'e göre eleştirilen bu son husus onun elinde bulunan *Senglāh*'in eksik bir nüsha olduğunu veyahut *Senglāh* değil de *Hulāṣa-yı ‘Abbāsī* olduğunu göstermektedir. Çünkü söylediğinin tam tersine *Senglāh*'ta Nevāyī'den birçok örnek bulunmaktadır (Romaskeviç, 1934: 286). Bize göre ise eleştirilen bu son husus, olasılıkla Giriş kısmının müstensihler tarafından sonradan eklendiğini göstermektedir.

Nāşiruddīn Şāh'ın bazen Nevāyī'nin eserlerini okumak istediğini anlayan yazar, h. 1274'te (1857-1858) Nevāyī'nin eserlerinde karşılaşılan Çağatay ve Moğol sözlerini içeren bir sözlük kitabı yazmayı kendisine farz bilmiş, şehzadeler ve devlet adamlarının önerisiyle de herkesin anlayabileceği ve kavrayacağı bir sözlük ortaya koymaya çalışmıştır. Üç yıl üzerinde çalıştığı bu sözlüğe *Lugat-ı Etrākīyye* adını vermiştir. Bu eseri, h. 1277 yılının ramazan ayında (1861) emir gereği görevli bulunduğu Horasan'da bitirmiştir. Divan işlerindeki yoğunluğu ve Nevāyī'nin eserlerinden örnekler araması sözlüğün bu denli gecikmesine neden olmuştur (M2.8a-9a).

Yazarla ilgili bilgilere giriş dışında sözlük içinde de rastlıyoruz, örneğin *Çil* sözünün açıklamasında yazarın İrevan ve çevresinde bulunduğunu öğreniyoruz. *Ķars* sözünde de burada bulunduğunu haber vermektedir. *Aras* sözünün açıklaması sırasında bu ırmağın kaynağını gördüğünü söylüyor. *Ķımız* sözünde de bunun hazırlanmasını anlatırken kendisinin de bunu Tekke Türkmenleri arasında içtiğini kaydetmektedir vs. (Thury, 1903: 9-10).

Romaskeviç nüshasında, yazarın adı Feth-‘Alī bin Kelb-‘Alī bin Mürşid Ķulı bin Feth-‘Alī Ķacar-ı Ķazvīnī olup Şafevīlerin Gence'den Ķazvīn'e göçürdükleri Ķacar kabilesinin Ķarağoyunlu tayfasına mensuptur. Kendisinin de oturduğu yer Ķazvīn'e bağlı bir köydür (*Çal* maddesi). Ķazvīnī, Feth-‘Alī Şāh Ķacar'ın zamanında Azerbaycan'a görevlendirilmiş ve 17 yıl İrevan'da veliahd ‘Abbās Mīrzā'ya canla başla hizmet ederek Osmanlılar ve Ruslarla olan savaşlara katılmıştır (Romaskeviç, 1934: 283).

Çağatay Türkçesine ve Nevāyī'nin eserlerine karşı ilgi duyan yazar, boş zamanlarını bu dili öğrenmekle geçirmiş ise de, Nevāyī'nin eserlerini gereği gibi anlayan ve Çağatay Türkçesini derin bilen bir öğretmeni olmadığını eserin girişinden öğrenmekteyiz (M1.2b). Ancak onun böyle bir öğretmeni daha İrevan'dayken bulunduğunu sanıyoruz, o da Hücet mahlaslı Mīrzā Muḥammed İrevānī olup yazar bu kişiye hocam ve öğretmenim demekte ve onun müstezadından iki parça sözlüğüne aktarmaktadır (*Ķılmağıl*, *Ķönğlünge* ve *Yay* maddeleri). İran-Türkiye savaşları ve barış müzakereleri sırasında Ķars ve hatta Erzurum şehirlerinde bulunmuş olması olasıdır. Çünkü Aras ırmağının kaynağı olan Mīn Gölle'i gördüğünden söz eder (*Aras* maddesi). Muḥammed Şāh zamanında Herat'ın kuşatmasında bulunduğunu (*Ķüruḥ* maddesinde) zikreder (Romaskeviç, 1934: 283-284).

4. Feth-‘Alī Ķacar'ın Sözlüğü

4.1. Eserin Tanıtımı ve Sözlüğün Düzeni

Çağatay Türkçesini öğrenmek için hazırlanan ve ‘Alī Şīr Nevāyī'nin ölümünden sonra yazılmağa başlanan bir sıra eserler, sözlükler ve dil bilgisel yapıtlar bu dile gösterilen ilginin bir kanıtıdır. Nevāyī'nin yapıtlarının önemi ve etkisi o denli yüksekti ki Türkistan, İran, Türkiye ve Hindistan gibi ülkelerde onun dilini ve bu dilde yazılan eserleri inceleme dileği hiçbir zaman sönmedi. Ķacar egemenliği döneminde İrevan'da bu dile olan ilgiyi gösteren ve Çağatay

saymaktadır: *Dört Dīvān* yani *Ġarā'ibü's-Şıġar*, *Nevādirü's-Şebāb*, *Bedāyi'ü'l-Vasa'at* ve *Fevāyidü'l-Kiber*; *Sāķī-nāme*; *Kitāb-ı Hamse* yani *Hayretü'l-Ebrār*, *Ferhād ü Şīrīn*, *Leylī* ve *Mecnūn*, *Seb'a-yı Seyyāre* (*Destān-ı Behrām-ı Gūr*) ve *Sedd-i Sikenderī*; *Dāstān-ı Şeyh Şan'ān*; *Mantıķu't-Tayr* (*Lisānu't-Tayr*); *Sirācu'l-Müslimīn* ve *Çihil Hadīs*; Mensur eserler: *Maħbūbu'l-Kulūb*, *Tārīhü'l-Mülūk*, *Tārīhü'l-Enbiyā*, *Ĥamsetü'l-Müteħayyirīn*, *Mecālisü'n-Nefāyis*, *Nesāyimü'l-Maħabbe*, *Neşrü'l-Le'ālī-yi cenāb Murtażā 'Alī* (*Nażmu'l-Cevāhir*), *Münşe'āt (İnşā)*, *Mīzānu'l-Evzān ('Arüz)*, *Vaķf-nāme-yi Medrese-yi İhlāşiyye* (M1.4b/M2.4a/ML.1a/İH.1a; Romaskeviç, 1934: 285).

Yazar, *Kākülünġ* maddesinde Fuzülī'den bir örnek verirken onun Nevāyī hakkında söylediği “Nevāyī öldi söz tükendi” sözünü de aktarmıştır.

Yazar, girişin sonunda İran'da kullanılan Türk dili ile Çaġatay Türkçesini karşılaştırmakta, Çaġatay Türkçesi ve Nevāyī'nin diliyle ilgili bilgiler vermekte ve sözlüğü yazarken izlediği ilkeleri anlatmaktadır. Ona göre, İran'da konuşulan Türk dilinin onda bir kısmı tam Çaġatay Türkçesine benzemektedir: *Gök*, *Su* gibi. Diğer sözcüklerin bir kısmı da az bir değişime uğramışlardır: Çaġatay Türkçesindeki *Ört* (أورت) “ateş”, *Çaġır* (چاغر) “içki”, *Ciren* (چرن) “ceylan”, *Tört* (تورت), *Kırk* (قرق), *Elli* (ئىلى) sözcükleri; İran'da *Ot* (أوت), *Çaħır* (چاخر), *Ceyran* (چيران), *Dört* (دورت), *Kırh* (قرخ), *Elli* (الى) biçiminde söylenmektedir. Bir kısım sözcükler de birbirine uymazlar: İran'da *Gece*, Çaġatay Türkçesinde *Tün*; İran'da *Karakuş*, Çaġatay Türkçesinde *Bürgüt*; İran'da *Serçe*, Çaġatay Türkçesinde *Çupçuk*, İran'da *Şeppe* “gece kuşu”, Çaġatay Türkçesinde *Ėt* kanat gibi. Çaġatay Türkçesi sözcüklerinin diğer bir kısmı da İran Türkçesinde zamanla gerek yazıda ve gerek söylenişte yanlış bir değişime uğramışlardır. Tavşan yılı, توشقان ایل yazılıyor, hâlbuki bunu تلوشقان ایل yazmak doğrudur. (M2.8a-8b; Romaskeviç, 1934: 287). Türk yıllarından olan inek yılını İran'da اود ایل yazıyorlar “öd” anlamına gelen اود yerine “sığır” anlamına gelen اوى biçiminde yazmaları gerekiyor (M1.12a). Burada yazarın Öd ile *Ud* sözcüğünü birbirine karıştırıp Çaġatay Türkçesindeki ET.Ud»Uđ»Uy değişmesinin farkında olmadığı anlaşılmaktadır. *Ud* (اود) sözcüğü de *Uy* gibi sığır anlamına gelmektedir ve yanlış değildir.

Eserin girişinde sözlüğün düzeniyle ilgili şunlar söylenmiştir: Sözcükler birinci ve ikinci harfe göre dizilmiştir. Sözlükte çekimli biçimlere yer verilirken, tek başına kullanılmayan (*Ērkin, Īkin, Mu* vs.) ancak anlam ifade eden eklerin de birçoğuna yer verilmiştir. Bazı sözcükler Farsça ve Arapça ile birleşiktirler: *Eşhebinġ, Cevlān-gehinġ* gibi. Nevāyī'nin eserlerinde genellikle /d/'ler /t/ olmuştur: *Tonġuz, Tört* gibi. Ancak her yerde böyle değildir: *Dēbtūr, Dēr-sin* gibi. Nevāyī'nin eserlerinde bazen /k/ ile /ġ/ uyak yapılmıştır. Ayrıca *Ayt* (آیت) “söyle”, vezin gereği *Ayt* (آیت) biçiminde de kullanılmıştır. Sözlüğün olabildiğince kolay anlaşılır olmasına çalışılmış ve bu doğrultuda açıklamalar yapılmıştır. Örneğin mu‘ceme ve mühmele terimleri yerine noktalı ve noktasız terimleri kullanılmış, ayrıca *ķarešet* (/ķ/, /r/, /ş/, /t/), belirli /v/ (o/ö) ve belirsiz /v/ (u/ü) gibi terimler kullanılmıştır. Gerekli olan yerlerde hareke konmakla birlikte /üstün ile/, /esre ile/ veya /ötre ile/ gibi ibarelerle de harfin harekesi belirtilmiştir. Ayrıca eserde /k/ ile /g/, /b/ ile /p/ ve /c/ ile /ç/ ayrımı da yapılmıştır. Bütün sözcüklere Nevāyī'nin eserlerinden tanık göstermeye çalışılmıştır. Ancak toplam 9000 sözcükten yaklaşık 1500'ü örneksiz kalmıştır. İlk heceyi belirlemek amacıyla baplara ayrılan bu sözlüğün bazı nüshalarında (M2, ML, Romaskeviç) ilk harfleri aynı olan maddeleri içeren bölümlerin başında bölümün içerdiği sözcüklerin sayısı kırmızı mürekkeple ayrıca belirtilmiştir. 4-5 tane kadar sözcüğün anlamı da anlaşılmamıştır. 30-40 tane kadar Farsça ve Arapça sözcük de Nevāyī'nin eserlerinde kullanıldığı için verilmiştir. Aslında bu sözlüğe Farsça ve Arapça sözleri alınmamaya çalışılmış, sadece onlarla ortak olan sözcükler veya o dillerin sözcükleri ile yapılan birleşik sözcükler alınmıştır (M1.10b-12b, M2.8b-9a).

Özetle eserin düzeni şöyledir ki önce madde başı sözcüğüne okunma biçimini gösteren işaretler (üstün, esre, ötre, şedde, sükün vs.) konmuş, telaffuz ve doğru yazılışı verildikten sonra anlamı tanıklarla açıklanmıştır. Çeşitli ses değerleri olan *ķef* (ک), *elif* (ل), *vāv* (و) ve *ye* (ي) harflerinin nasıl okunduğunun gösterilmesi çok önemlidir. *Vāv* harfinin ne zaman o/ö veya u/ü okunacağı çok özenle gösterilmiştir. Sözlüğün içinde bulunan söz varlığının nasıl okunacağı aşağıdaki biçimde belirlenmiştir:

1. Eğer “ک” harfinin /k/ okunması gerekirse “Tāzī veya ‘Arabī ķef ile” ibaresiyle belirlenir.

2. Eğer “ک” harfinin /g/ okunması gerekirse “Pārsī kef ile” ibaresiyle belirlenir.
3. Eğer “ا” harfinin /a/ okunması gerekirse elif üzerine met konur. Örn. *At* (آت); *Asramağ* (أسراماق); *Altun* (التون).
4. Eğer “ا” harfinin a/e okunması gerekirse elif üzerine üstün konur ve “üstün ile” ibaresiyle belirlenir. Örn. *Arbağ* (أرباغ); *Ebsem* (أبسم).
5. Eğer bir harfin /i/ okunması gerekirse altına esre konur ve “esre ile” ibaresiyle belirlenir. Örn. *İnā* (إنا).
6. Eğer bir harfin ünlüsü o/ö/u/ü sesi verirse üzerine ötre konur ve “ötre ile” ibaresiyle belirlenir.
7. Eğer “پ” harfinin /i/ okunması gerekirse önceki harfinin altına esre konur ve “esre ile” ibaresiyle belirlenir. Örn. *Bitilib* (بیتیلِب).
8. Eğer “پ” harfinin /è/ okunması gerekirse önceki harfinin üstüne üstün konulup “üstün ile” ibaresiyle belirlenir. Örn. *Bérmek* (بیرماک).
9. Vāv (و) harfi; önceki harfi ötre ise u/ü, önceki harfi üstün ise o/ö sesini verir. Örn. *Göl* (كُول): (Pārsī kef üstün ile), *Kül* (كُول): (Tāzī kef ötre ile); *Kölege* (كَوْلَاكا): (Tāzī kef üstün ile ve Pārsī kef ile) “gölge”, *Gülegen* (كَوْلَاكان): (Pārsī kef ötre ile ve Pārsī kef ile) “güleğen”; *Gözünğüz* (كَوْلُونكُونز): (Pārsī kef üstün ile ve /n/ sükûn ile ve Pārsī kef ötre ile); *Görünmek* (كَوْلُونماک): (Pārsī kef üstün ile ve /t/ ötre ile); *Ƙopuz* (قَوپوز): (ilki üstün ile ve Pārsī be ötre ile); *Ƙol* (قَوْل): (ilki üstün ile), *Ƙul* (قَوْل): (ilki ötre ile); *Tuz/Tüz* (تُوْز): (/t/ ötre ile), *Toz/Töz* (تُوْز): (ilki üstün ile); *Tözmek* (تُوْزماک): (/t/ üstün ile), *Tüzmek* (تُوْزماک): (ilki ötre ile); *Yorulmak* (يُوْزولماق): (ilki üstün ile); *Ƙuş* (قُوْش): (ilki ötre ile), *Ƙoş* (قُوْش): (ilki üstün ile) “çift”; *Bulağ* (بُولاغ): (/b/ ötre ile); *Boguz* (بُوْغُوْز): (/b/ üstün ile); *Bögürmek* (بُوْغُوْزماک): (/b/ üstün ile); *Ulamağ* (أولاماق): (ilki ötre ile).
10. İkiz okunması gereken ünsüzü gösteren harflerin üstüne şedde konulup ayrıca da belirtilmiştir. Örn. *Allın* (ألین): (şeddeli /l/ esre ile).

11. Eğer herhangi bir ünsüzden sonra hiçbir ünlü söylenmemesi gerekiyorsa üstüne cezm işareti konulup ayrıca “sükûn ile/bitim ile” ibaresiyle açıklanır. Örn. *Alkış* (أَلْقِشْ) (/l/ ve /ş/ sükûn ile); *Emgenmesün* (أَيْمُكَاثْمَسُونُ). (/m/ sükûn ile, /n/ bitim ile).

12. Kalın ve ince ünlüler büyük ölçüde ayırt edilir. Kef (ك) harfi yalnız ince ünlüler, kâf (ق), hâ (خ) ve ğayın (غ) harfleri ise kalın ünlüler yanında kullanılır. Örn. *Yırlamağ* (بِير لَامَاق), *Yerlemek* (بِير لَامَاك).

Romaskeviç ve J. Thury'nin de kabul ettiği gibi uzun yılların ürünü olan Feth-‘Alî Han Kazvî'nin son derece özenle yazdığı bu eser, Çağatay Türkçesinde yazılan sözlüklerin en iyilerinden birisidir (Romaskeviç, 1934: 293).

4.2. Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Bu sözlük hakkında bilgi vermiş olan önemli eserleri ve de onun üzerinde yapılmış olan çalışmaları oluşum tarihine göre şöyle sıralayabiliriz:

- THURY, Jozsef. (1903). *A “Behdset-ül-Lugat” Czimü Czagataj Szotar*. Budapest.

Feth-‘Alî Kacar sözlüğünün *Behcetü'l-Luğat* adlı bir nüshasını İstanbul'da bulup kendisiyle Macaristan'a götüren Thury, Budapeşte'de yayımladığı bu eserle ilk kez olarak sözlüğü bilim dünyasına tanıtmıştır. Çağatay Türkçesi sözlükleriyle ilgili bilgi verdikten sonra sözlüğe geçerek eser ve yazarı, sözlüğün içeriği, düzeni ve yazılış özellikleri ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Daha sonra eserin değerinin iyi anlaşılması için bu eserin birçok maddesini Vambéry'nin *Čagataische Sprachstudien* adlı eserinin içinde bulunan sözlük, Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı sözlüğü, Şeyh Süleymân'ın *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* adlı sözlüğü, Zenker'in *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* adlı sözlüğü ve Budagov'un *Sravnitelnyj Slovar Turetsko Tatarskix Nareçij* adlı sözlüğündekilerle karşılaştırarak bu sözlüklerde bulunan yanlışlıkları ortaya koymuştur. Daha sonra diğer sözlüklerde bulunmayan ya da biçim veya anlam açısından onlardan farklı olan ve sözlüğün söz varlığından seçilmiş örnek sözlüğe yer vermiştir.

- THURY, Jozsef. (1906). “Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler”. çev. Ragıp Hulusi, *Milli Tettebular Mecmuası (Müdür: Fuad Köprülü)*, cilt 1, sayı 2, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1331 (1915), s. 207-233.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi sözlükleriyle ilgili bilgiler verilmektedir.

- ROMASKEVİÇ, A. A. (1934). “Yeni Çağatay-Fars Lügati”, çev. Aptullahoğlu Hasan, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 4, İstanbul, s. 281-293.

1914 yılında İran'da *Feth-‘Alī Kacar* sözlüğünün *Luğat-ı Etrākiye* adlı bir nüshasını bulup Petrograt'a götüren Romaskeviç, bu çalışmasında nüshanın nitelendirmesini yaptıktan sonra, eserin girişine dayanarak yazar ve sözlükle ilgili bilgiler vermiştir. Daha sonra sözlüğün düzeni, yazılış özellikleri ve içeriği ile ilgili bilgilere yer vermiştir.

- EREN, Hasan. (1950). “Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, cilt 8, sayı 1-2, Ankara, s. 145-163.

Bu çalışmada, Thury'nin *A Behdset-ül-Lugat Czimü Csagataj Szotar* adlı eserinde Çağatay Türkçesi sözlüklerini karşılaştırarak verdiği yanlışlıklar listesine yenileri eklenmiş, hatta Radloff'un sözlüğü ve Thury'nin *Behcetü'l-Luğat'a* dayanarak verdiği örnek sözlüğünün bazı yanlışlıkları da ortaya konmuştur.

- CANBAYEV, Şükür. (1999). “Lügat-ı Etrakiye”. çev. Naciye Yıldız, *Bilge Dergisi*, sayı 22, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 33-34.

Bu çalışmada *Luğat-ı Etrākiye'nin* önemi üzerinde durulmuş, yayımlanıp *Abuşka, Bedāyi‘ü'l-Luğat* ve *Senglāh* sözlükleriyle karşılaştırılması gerektiğinden bahsedilmiştir.

- BENEDEK, Péri. (2007). “Kakşal. Egy szó Feth-‘Alī Kacar-ı Kazvīnī Behcet ül-Lüगत Cīmú Szótárából És Ami Körülötte Van”, *Keletkutató*, s. 27-37.
- Rahimi, Farhad (2016). *Fethali Kacar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

4.3. Eserin Yazma Nüshaları

A. İran Kitaplıklarında Bulunan Nüshalar

İran kitaplıklarında şu nüshalar bulunmaktadır (Dirayeti, 1389: 1056):

1. Tahran-Melik Milli Ktp. (*Meḳālīd-i Türkiyye*): nr. 396/1, 350 yaprak, istinsahı: h. 1280 (Efşar, Danişpejuh, 1363: 20-21).
2. Tahran-Milli Ktp. (*Luğat-ı Etrākiye*): nr. F-1835, 427 yaprak (Envar, 1371: 286), istinsah: h. 1279 Aḥmed bin İsmā‘īl el-Ḥüseynī.
3. Tahran-Milli Ktp. (*Behcetü'l-Luğat*): nr. F-1836, 420 yaprak, istinsahı: h. 13. yüzyıl (Envar, 1371: 287).
4. Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp. (*Meḳālīd-i Türkiyye*): nr. 4343, 352 yaprak, istinsah: h. 1280 (Eşkeveri, 1388: 406-407).
5. Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Ktp. (*Etrākiye*): nr. B-150, 241 yaprak (Hücceti, 1345: 3-4), istinsah: h. 1278.

1. Tahran-Melik Milli Ktp. 396/1 (*Meḳālīd-i Türkiyye*) (ML)

Bu mecmua, kahverengi meşin cilt içerisinde. 592 yaprak, aharlı mühreli Avrupai kâğıt, 31.4x21 cm ölçülerinde, yazısı şikeste nestalik ve istinsah tarihi: h. 1280. Bu mecmua iki kısımdan oluşur: 1. *Meḳālīd-i Türkiyye*: 18 satır, 350 yaprak olan Bu Türkçe-Farsça sözlük Feth-‘Alī bin Kelb-‘Alī Ḥan bin Mürşid Ḳulı Ḥan bin Feth-‘Alī Ḥan Ḳacar-ı Ḳazvīnī Sapanlu (doğumu: h. 1210) tarafından Nāşıruddīn Şāh adına (hük. h. 1264-1313) Nevāyī'nin eserlerine olan ilgisinden dolayı yazılmıştır. Yazar h. 1232 (diğer nüshalar: h. 1235) yılından itibaren 17 yıl süreyle ‘Abbās Mīrzā ile İrevan'da bulunmuş ve onun savaşlarına katılmıştır. İkinci sayfada yazarın doğum tarihi, İrevan kuşatması, ‘Abbās Mīrzā'nın Çapanoğlu ve Paskovic ile savaşları, Nevvāb Rūknü'd-devle ‘Alī Naḳī Mīrzā'nın Horasan'daki valiliği ve Teke Türkmenlerine karşı olan Merv seferinin yenilgiyle sonuçlanması tarihi yazılı (Efşar, Danişpejuh, 1363: 20-21). Diğer nüshalarda bulunan Nevāyī'nin eserlerindeki Arapça-Farsça sözcüklerin sözlüğü kısmı bu nüshada yoktur. 2. Nevāyī'den seçmeler.

Başı: *Hüve'llāhu te‘ālā. Ḥudāyā müselleḡ Ḥudālīḡ saḡa*Birev şeh ki de'bi gedālīḡ saḡa*

Sonu: *Ki lā-yenḡal fermūde est.*

2. Tahran-Milli Ktp. F-1835 (*Luḡat-ı Etrākiyye*) (M1)

Cildi kırmızı timaç kaplı mukavva içinde, 33.5x24 cm, Avrupai kâğıt, 22x15, 427 yaprak, 17 satır. Yazısı nesih, bölüm başlıkları ve madde başları kırmızı mürekkeple yazılı. Feth-‘Alī bin Kelb-‘Alī bin Mürşid Ḳulı bin Feth-‘Alī Ḳacar tarafından h. 1277'de Meşhed'de yazılıp Nāşıruddīn Şāh'a ithaf edilmiştir. Bir süre Azerbaycan ve İrevan'da bulunan ve Feth-‘Alī Şāh zamanındaki İran-Rus savaşlarında kahramanlıklar gösteren Feth-‘Alī Ḳazvīnī, çok sevdiği Nevāyī'nin eserlerinden yararlanmak için Çağatay Türkçesini öğrenmeye çalışmış, yıllarca sıkıntı çekmiş, hatta görevinden dolayı Horasan'da olduğu sıralarda Çağatay Türkçesini iyi öğrenmek için bir süre Teke ve Aḡal gibi Türk bölgelerinde yaşamıştır. Bu konuda onun bilgili olduğunu öğrenen Nāşıruddīn Şāh, ondan bir sözlük hazırlamasını istemiştir. Bu eser yazarın kendi öz geçmişini, Çağatay Türkçesini nasıl öğrendiğini, Nevāyī'nin yaşamını ve Nādir Şāh'ın münşisi Mīrzā Mehdī'nin *Senḡlāḡ* eserinde verdiği emekleri anlatan bir giriş ve bir sözlükten oluşmaktadır (Envar, 1371: 286).

İstinsahı: h. 1279 Aḥmed bin İsmā‘īl el-Ḥüseynī.

Başı: *Hüve'llāhu te‘ālā. Ḥudāyā müselleḡ Ḥudālık sanġa*Birev şeh ki de'bi gedālık sanġa*

Sonu: *Yikrān esb bāşed.*

Bu nüshanın girişinden önceki sayfada bulunan kayıtlar şöyledir:

مطابق ثبت کتابچه کتابخانه مبارک است او دبل 1282

(Muṭābık-ı şebt-i kitābçe-yi kitāb-hāne-yi mübārek est Ud Yıl/İl 1282)

از جمعی کتابخانه مبارکه امر این باطلاع جناب امین السلطان والی تهران داخل کتابخانه مبارکه موزه سرکاری شد بتاریخ
پنج شهر محرم الحرام قون دل 1301

3. Tahran-Milli Ktp. F-1836 (*Behcetü'l-Luġat*) (M2)

Cildi kırmızı timaç, turunç ve yarım turunç, dövülmüş mukavvadan, 32x21 cm, Avrupai Kâğıt, 22x15, 420 yaprak, 17 satır. Yazısı nesih ve nestalik, bölüm başlıkları ve madde başları kırmızı mürekkeple yazılı, istinsahı: h. 13. yüzyıl (Envar, 1371: 287).

Başı: *Hüve'llāhu te‘ālā. Ḥudāyā müselleḡ Ḥudālık sanġa*Birev şeh ki de'bi gedālık sanġa*

Sonu: *Yikrān esb bāşed.*

Bu nüshanın girişinden önceki sayfada bulunan kayıt şöyledir:

در شب جمعه ششم شهر صفر المظفر جناب جلالت مآب سردار کل عساکر منصور عزیز خان از دار الخلافه آمده بودند و این شب، شب مولود سلطان ناصرالدین شاه است که فردای این شب سی و شش توپ انداخته شد موافق عمر شاه جمجاه. خداوند بر عمر و عزت شاه والجاه وچنین سردار نیک خواه بیفزاید که قدرش بعد معلوم میشود چه بزرگ منش و فقیر الحال بوده حرره بحمدالله 1282

4. Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp. 4343 (*Meḡālīd-i Türkiyye*) (İH)

Cildi kahverengi timaç, 31.5x20.5 cm, 352 yaprak, 17 satır. Yazısı nesih, bölüm başlıkları ve madde başları kırmızı mürekkeple yazılı, istinsah tarihi h. 1280. Yazarı Fetḡ-‘Alī bin Kelb-‘Alī Ḥan bin Mürşid Ḥulı Ḥan Ḥazvīnī, 17 yıl ‘Abbās Mīrzā ile birlikte Rusya ile savaşta İrevan'da bulunmuş ve orada Nevāyī'nin eserlerine olan ilgisinden dolayı Çaġatay Türkçesini öğrenmiştir. ‘Alī Naḡī Mīrzā Rüknu'd-devle'nin Horasan valiliğine atanmasıyla yüzbaşılık göreviyle onunla birlikte Horasan'a gitmiş ve 2 yıl süresince Calayır ve Kelāt aşiretinin kâhyası olan Yalaḡ Tuş Ḥan'ın yanında Çaġatay Türkçesini öğrenmiş ve bir süre sonra Bēġler Ḥan Çapışlu ile birlikte Derecez ve Tecen'e gidip oranın mutasavvıf ve kadılarından dahi bir şeyler

öğrenmiştir. Devletin hizmetinde olduğu 30 yıl süresinde bu dili öğrenmeye özen göstermiş, İran ve Rum'un çeşitli illerinde Çağatay Türkçesi sözlüğü aramış, yetersiz olan bazı dağınık bilgilere ulaşmıştır. Nâşıruddîn Şâh'ın Nevâyî'nin yapıtlarına olan ilgisini gören yazar, h. 1274'te şehzade ve vezirlerin öğüdüyle herkesin anlayabileceği bu eseri yazmıştır. Bu sözlük, madde başlarının abece sırasına göre düzenlenmiştir. Eserin başında yer alan ayrıntılı girişte çalışıldığı yöntem ve Çağatay Türkçesi ile İran Türkçesi arasındaki ayrımlar zikredilmiştir. Girişten önce yer alan ilk yaprakta yazarla ilgili birkaç tarihî not, Nevâyî'nin eserlerinin listesi; eserin sonunda ise Mîrzâ Mehdî Han tarafından anlaşılmayan hususların açıklanması, birkaç Farsça şiir ve iki tane tılsım yer almaktadır. Girişten sonra bu eserin 3 nüshasının bazı kişilere yazıldığını, bu nüshanın ise hepsinden daha eksiksiz olduğunu kaydeden bir not bulunmaktadır (Eşkeveri, 1388: 406-407). Bu nüshanın 74b-75a sayfaları taranmamıştır. Diğer nüshalarda bulunan Nevâyî'nin eserlerindeki Arapça-Farsça sözcüklerin sözlüğü kısmı bu nüshada yoktur. Baş: *Hüve'llāhu te'ālā. Hudāyā müselleḡ Hudālik sanġa*Birev şeh ki de'bi gedālik sanġa* Sonu: *Ve-illā lā-yenġal ne-mī-fermūdend.*

5. Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Ktp. B-150 (*Luġat-ı Etrākiyye*) (TÜ)

Cildi kırmızı timaç, dövülmüş mukavvadan, 31x21.5 cm, Avrupai kâğıt, 22x15, 241 yaprak, 17 satır. Yazısı nestalik, bölüm başlıkları ve madde başları kırmızı mürekkeple yazılı, istinsahı: h. 13. yüzyıl. Feth-'Alî Kaçar-ı Kaızvî'nin bu sözlüğü Nevâyî'nin eserleri üzerine düzenlemiştir (Hücceti, 1345: 3-4). Diğer nüshalarda bulunan giriş kısmı bu nüshada yoktur. İstinsah tarihi: h. 1278 yılının şaban ayı (1862).

Baş: *Bābü'l-Elifî'l-Memdūde: Alnıda ve Allıda.*

Sonu: *Yikrān esb bāşed.*

B. Bilinen Başka Nüshalar

1. Thury'nin Elindeki Nüsha (*Behcetü'l-Luġat*)

Thury, İstanbul'da bulduğu ve *Behcetü'l-Luġat* adını taşıdığı bu nüshayla ilgili şu bilgileri vermektedir: *Behcetü'l-Luġat*, Çağatay denilen Orta Asya Türk dilinin Gerek verilen söyleniş biçimi ve gerek verilen anlam bakımından en iyi ve en geniş sözlüğüdür. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan *Behcetü'l-Luġat* (بہجتۃ اللغۃ), “sözlüklerin süslüsü” anlamına

gelmektedir. Doğu yazmalarının şaheseri denilebilecek olan bu eseri, İstanbul'da diğer yazmalarla birlikte mutlu bir tesadüf elime geçirdi (bunlar arasında *Pānşad u Heşt Luğat* adlı Çağatay-Farsça sözlük de vardır). Bugüne dek gizli kalmış olan bu yazma nüsha, Türk dil bilgisinde biriciktir denilebilir. Bu eser, *Senglāh'ın* düzeltilmesi ve genişletilmesinden ibarettir. Yazar bütün malzemeyi almış, söylenişi belirtmiş ve içeriğini kendi dil bilgisi ve araştırma sonuçlarıyla genişletmiştir. Bu biricik nüsha, tam olmayıp birçok yerlerinden yapraklar eksiktir ancak bu biçimiyle de Orta Asya Türk dilinin paha biçilmez kaynağıdır (Thury, 1903: 8-9). Feth-‘Alī Şāh'ın veliaht oğlu ‘Abbās Mīrzā'nın başyazarı olan Feth-‘Alī Qacar'ın bu sözlüğü; yalnızca *Senglāh'ın* düzeltilmiş veya genişletilmiş biçimi değil yeniden işlenmiş bir eserdir (Thury, 1915: 220-221).

50 sayfalık girişten yazarın Feth-‘Alī Qacar-ı Kazvīnī veya tam adıyla Feth-‘Alī bin Kelb-‘Alī bin Mürşid-Kulı bin Feth-‘Alī Qacar-ı Kazvīnī olup Türk olan Qacarların Sapanlı boyundan olduğu anlaşılmaktadır. O, 1820 yıllarından itibaren, 1822'de Türkiye'ye karşı ve 1826-1828'de Rusya'ya karşı yapılan savaşlar sırasında, Azerbaycan'da daha doğrusu Tebriz'de padişah adayı olan ‘Abbās Mīrzā'nın yanında yüzbaşı olarak kâtiplik görevi yapmıştır. Bir defasında siyasi görevli olarak Tiflis'e Rus orduları başkomutanı Paskieviç'in yanına gitmiştir. 1849'da Macarların bu zatı tanımak fırsatı olmuştur. 1830'da ‘Abbās Mīrzā Horasan valisi olunca yazarı da aynı rütbe ve aynı görevle ‘Abbās Mīrzā'nın ölümüne kadar yani 1833'e değin orada görmekteyiz (Thury, 1903: 9-10). Büyük eseri üzerinde 3 yıl Meşhed'de çalışmış ve 1277 yılının Ramazan ayında yani 1861 yılının ilkbaharında bitirmiş ve Nevāyī eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāşiruddīn Şāh'a armağan etmiştir (Thury, 1903: 10)

Behcetü'l-Luğat yalnız Orta Asya Türk dilinin sözlüğü değil, aynı zamanda coğrafya sözlüğüdür. Orta Asya'nın eski ve yeni coğrafyasına ait çok değerli bilgiler verir. Ayrıca Eski Türk boyları ile ilgili tarihî bilgiler ve Orta Asya Türk etnografyasına dair açıklamalar içerir. Demek bu sözlük filologların yanı sıra coğrafyacı, tarihçi ve etnografların da yararlanabileceği bir eserdir (Thury, 1903: 12).

Bu nüshanın İran nüshalarından aynı adı taşıyan M2 nüshasına benzer bir nüsha olduğunu tahmin etmekteyiz.

2. Romaskeviç'in Elindeki Nüsha (*Luğat-ı Etrākiye*)

1914 tarihine değin Avrupa'da bu sözlüğün biricik nüshası Macar Türkolog Jozsef Thury'nin İstanbul'da bulduğu nüshaydı. 1914 yılında Romaskeviç İran'da bu nadir eserin yeni bir yazmasını ele geçirmiştir. Romaskeviç, bu nüshayla ilgili şu bilgileri vermiştir: Bugün Petrograt Üniversitesi Kütüphanesindeki İslam El Yazmaları arasında 1177 numarada korunmakta olan bu nüshanın özellikleri: 418 yaprak, ölçüsü 21x31 cm, metin 15.5x22.5 cm, her sayfa 17 satır, yazı iri nesih, Avrupai ve kolalı kâğıt olup birçoğu biraz sararmıştır. Açıklanması gerekli sözcükler, bap başlıkları, girişteki özel adların çoğu ve Mîr 'Alî Şîr'in eserlerini gösteren liste kırmızı mürekkeple yazılı. Yeni bir cilt içine alınmıştır. Gerek kitabın metninde ve gerek haşiyesinde başka bir elle ve nesih-talik yazısı ile yapılan birçok eklemeler ve düzeltmeler bu nüshanın değerini artırmaktadır. Bu nüsha, Thury'nin elinde bulunan nüshanın *Behcetü'l-Luğat* adını değil de *Luğat-ı Etrākiye* adını taşımaktadır. Çağatay Türkçesiyle Nāşiruddîn Şāh'ı uzun uzadıya övdükten sonra yazar kısaca kendi öz geçmişinden, Çağatay Türkçesini öğrenmesinden ve eserini nasıl kaleme aldığından bahsetmektedir (Romaskeviç, 1934: 281-283). Bu nüsha, 1278 yılının şaban ayında (1862) tamamlanmıştır (Romaskeviç, 1934: 284).

İlk harfleri aynı olan maddeleri içeren bölümlerin başında bölümün içerdiği sözcüklerin sayısı kitabın kenarında dikey olarak kırmızı mürekkeple gösterilmiştir. Örn: Bā-yı Tāzī ve Pārsī'nin sözcük sayısı 658. Yoklamada genellikle hesaplar doğru çıkmaktadır (M1, TŪ, İH: yok; M2: 735; ML: 727). Sözlük bölümü yaklaşık 7694 sözcükten oluşmaktadır. Anlaşılan bu yazma, uzman bir kişi tarafından istinsah edilmiştir. Yoklamadan sonra görünen yanlışlıklar düzeltilmiş, sözcüklerdeki eksiklikler metinde yahut kitabın kenarında tamamlanmış ve bazı yerlerinde tekrar edilmiş sözcükler ve açıklamalar yatay bir çizgiyle çizilmiştir. Kısacası kitap istinsah edildikten sonra dikkat ve özenle gözden geçirilmiş ve doyurucu bir biçim verilmiştir. Kitabın kenarlarında yapılmış olan birçok kayıtlar vardır. Sözlüğün değeri söylenişin doğru verilmesiyle sağlanmıştır (Romaskeviç, 1934: 288).

Yazar, Mîrzā Mehdī Han'ın *Senglah'ta* birkaç sözü yorumlamadan bıraktığından dolayı eleştirmesine karşın kendisi de birkaç sözü açıklayamamış ve karşısında "Anlamını bilmiyorum.

Anlayan yazsın” sözlerini yazmıştır. Bu sözcükler şunlardır: *Acar* (آجار), *Olta* (ولتا), *İydür* (ایدور), *Bayag* (بایاغ) (kırmızı mürekkeple üzeri çizili), *Çapun* (چاپون), *Senātīn* (سناتین), *Karımçı* (قاریمچی). Bunların bazıları daha sonra düzeltici tarafından sayfa kenarında tamamlanmıştır. Örn. *Karımçı* için “siyah köle” denmiştir:

الحاج محمد رضای شادلو عرض می کنم قاریمچی یعنی بنده سیاه زر خرید

Arapça ve Farsça sözler yalnızca Nevāyī'nin eserlerinde olduğu için sözlüğe alındığı belirtilmiştir. Örn. *Īmāz* (ایماض) maddesi. Ancak birçok yerde bu gibi Arapça ve Farsça sözleri belirleme yoluna gidilmemiştir (Romaskeviç, 1934: 289).

Burada bir sıra coğrafi bilgiler verilmiştir. Bu eserin eski ve yeni Orta Asya coğrafyasıyla ilgili değerli gereçler içerdiğinden az bulunur bir coğrafya sözlüğü olduğunu J. Thury kaydetmiştir. Bu düşünceye çok katılmasak da sözlükte belli olan coğrafi adlar yanında bazı az bilinen adların dahi olduğunu söyleyelim: *Ay Toğdı* (آی توغدی), *Akray* (SG: *Aksaray*), *Oba* (وبا), *Ölenğ* (اولنگ), *Ipar Kuruğı* (ایپار قوروغی), *Ilan Oti* (ایلان اوتی), *Babğız* (SG: *Bayğız*), *Yol Körpi* (SG: *Yol Köprü*) gibi (Romaskeviç, 1934: 291-292).

Sözlükte birçok boy adı bulunmaktadır: *Üremiş* (SG: *Ödemiş*), *Otuz İkki* (اوتوز ایکی), *Şıbağ* (SG: *Şıban*), *Sibiki*, *Halac* (خلج), *İşteğ* (ایشتهگ). Sözlükte en çok bilgi Kacar boyu tarihi ile ilgilidir. Türk ve Moğollarla ilgili genelde menkıbevi olan tarihî ve coğrafi bilgilerden başka, Türklerle ilgili ilginç etnografya bilgileri verilir. Örn. Sofra görenekleriyle ilgili: *Uça* (اوچا) maddesi, *Töre* (توره) maddesi, *Gezek* (کزک) maddesi; Türklerin düğün şarkılarıyla ilgili: *Ölenğ* (اولنگ) maddesi; cenazenin tabutuna kara badem konulmasına dair eski bir görenek: *Kara bādām* (قرا بادام) maddesi; yasta boyuna kara keçe bağlanması ile ilgili: *Kara kiz* (قرا کیز) maddesi; Türk halklarında çağırma ile ilgili: *Çaynalmağ* (SG: *Cayılğan*) maddesi, *Uran* (اوران) maddesi (Romaskeviç, 1934: 292-293).

Bu sözlük iki risale ile bitmektedir. Bunlardan biri Nevāyī'nin eserlerinde karşılaşılan ancak Mīrzā Mehdī Han'ca açıklanamayan birkaç sözcüğün yorumu ve diğeri birkaç yüz Farsça sözcükten oluşan listedir. Bu listede Moğ. *Yam* sözü de yanlışlıkla yer almıştır (Romaskeviç, 1934: 293).

Bu nüshanın İran nüshalarından aynı adı taşıyan M1 nüshasına benzer bir nüsha olduğunu tahmin etmekteyiz. Ancak M1'de ilk harfleri aynı olan maddelerin sayısı gösterilmemiştir.

4.4. Eserin Yazma Nüshalarının Genel Özellikleri ve Soy Ağacı

- TÜ nüshasında, diğer nüshalarda bulunan giriş kısmı bulunmamaktadır. ML/İH nüshasında ise diğer nüshalarda bulunan Arapça ve Farsça sözcükler sözlüğü kısmı bulunmamaktadır. Girişin başında Çağatay Türkçesiyle yazılan kısımlar *Mecālisü'n-Nefāyis'ten* alınmıştır. Giriş kısmı müstensihler tarafından sonradan eklenmiş olabilir. Bunu gösteren gerekçeler şunlardır:

I. En eski nüsha olan TÜ'de giriş bulunmamaktadır.

II. Sözlüğün girişinde (M1.9a), SG'de hiçbir örneğin bulunmamasının eleştirilmesinden anlaşılacağı üzere, giriş hazırlanırken örneklili olan SG ile onun özeti ve örneksizi olan HA karıştırılmıştır. Oysaki sözlükte, SG'ye dayanan birçok örnek bulunmaktadır: *Bilgünce*, *Tayab*. SG: Aynı örnek verilmiş; AŞ, BL: yok. Ancak SG'yi kaynak alan başka bir kaynağın kullanılması olasılığı da göz ardı edilemez.

- En eski nüsha olan TÜ'nün kenarlarında ana metinde bulunan açıklamalara bazı eklemeler yapılmış bazı madde başı sözcükler de eklenmiştir. TÜ nüshası kanalıyla istinsah edilen M1 nüshasının yazılışı sırasında, TÜ kenarlarındaki açıklamalar ve madde başı sözcükler metne alınmıştır. M2 nüshası M1'den istinsah edilmiş, ancak TÜ nüshası da görülmüştür (ya da M2 nüshası üçüncü bir kişi tarafından gözden geçirilerek ana metindeki bazı fazla hususlar TÜ'nün kenarlarına eklenmiştir). Daha sonra M1/M2'nin kenarlarında ana metinde bulunan açıklamalara bazı eklemeler yapılmış bazı madde başı sözcükler de eklenmiştir. M1 ve M2'deki eklenen bu açıklamalar genelde ortaktır (aynı kişi tarafından ve aynı yazı karakteriyle yazılmış) ancak M1'in kenarına eklenen sözcüklerle M2'ye eklenen sözcükler çoğunlukla ortak olmakla birlikte (ortak olanlar da farklı sayfaların kenarlarına yazılmış, başka deyişle paralel biçimde kaydedilmemiştir) bazı farklılıklar göstermektedir. M1 nüshası TÜ'ye en yakın nüsha olup M2'de bulunan bazı düzeltmeler ve eklemeler burada bulunmamaktadır. M2'nin kenarlarına iki aşamada sözcük eklenmiştir. İH istinsah edildikten önceye ait olan birinci aşamadaki eklemeler,

İH'nin istinsahı sırasında temize çekilerek metnine yerleştirilmiştir. İkinci aşamadaki eklemeler ise M1 ve İH'de bulunmamaktadır. M2 nüshası kanalıyla istinsah edilen İH nüshasının yazılışı sırasında, M2 kenarlarındaki açıklamalar ve madde başı sözcükler metne alınmış, nadiren bazı eklemeler metne veya kenarlara eklenmiştir. İH kanalıyla istinsah edilen ML'de kenar yazısı bulunmamaktadır. İH'de bulunan kenar yazılarının müstensih tarafından eklendiği açıktır.

- M2'nin kenarlarına yazılmış olup M1 ve TÛ'de bulunmayan maddeler genellikle BL'den alınmıştır. FV'den alınan maddeler M1 ve M2'nin kenarlarına yazılmış, TÛ'de genellikle bulunmamaktadır. NS'den alınan maddeler TÛ'nün kenarlarına yazılmıştır. M1, M2 ve TÛ'de bulunan dördüncü kısım yani Nevâ'î'nin yapıtlarındaki Arapça-Farsça sözcüklerin sözlüğünün HA'dan aktarıldığı anlaşılmaktadır.

- M2 ve ML nüshalarında ilk harfleri aynı olan maddeleri içeren bölümlerin başında bölümün içerdiği sözcüklerin sayısı kitabın kenarında dikey olarak kırmızı mürekkeple gösterilmiştir.

- M2 nüshasında düzeltmeler sırasında Arapça-Farsça maddelerin üzeri çizilmiştir. Bu maddeler M2 kanalıyla istinsah edilen ML/İH nüshalarında yer almamıştır. M2'de çizilen bu maddeler, Arapça-Farsça kısmına alınarak örneksiz bir biçimde yazı kenarlarına kaydedilmiştir.

- Örnekler ve soy ağacı şeması:

1. *Anġlanġ, Aġrırı, Alġusı*. TÛ: yok; M1, M2: kenarda; ML, İH: ana metinde.

2. *Artamaġ, Alıġ*. M1, İH, ML, TÛ: yok; M2: kenarda.

3. *Aġrın*. M2, İH: üzeri çizilmiş; ML: yok.

4. *Ara/Ārā*

TÛ (ana metinde): “orta, ara”. *Sedd-i Sikenderī'den* örnek.

TÛ (kenarda): “süs, düzen; musikide bir naġme adı”. *Dört Dīvān'dan* birinci örnek.

M1, M2 (ana metinde): “orta, ara; süs, düzen; musikide bir naġme adı”. *Sedd-i Sikenderī'den* bir örnek ve *Dört Dīvān'dan* birinci örnek.

M1, M2 (kenarda): *Dört Dīvān'dan* ikinci örnek.

ML, İH (ana metinde): “orta, ara; süs, düzen; musikide bir naġme adı”. *Sedd-i Sikenderī'den* bir örnek ve *Dört Dīvān'dan* birinci ve ikinci örnek.

5. *Arılmay*

TÜ (ana metinde): “borç hastalığı”

TÜ (kenarda): “çeşitli hastalıklar”. *Hayretü'l-Ebrâr'dan* örnek.

M1 (ana metinde): “borç hastalığı”.

M2, ML, İH (ana metinde): “borç hastalığı; çeşitli hastalıklar”. HE'den örnek.

6. *Tıymağıl*

TÜ (kenar metinde): örnekte geçen tilbe sözcüğü

M1, M2, ML, İH (ana metinde): *béyle*

7. *Ticân*. TÜ: yok; M1: kenar yazıda; M2, ML, İH: ana metinde.

8. *Karındaş*

TÜ (kenarda): *Sedd-i Sikenderî'den* örnek.

M1: yok; M2, ML, İH: ana metinde.

9. *Koraqıngğa*

TÜ, M1'de *Bedāyi'ü'l-Vasa'ı'taki* örnekte: *kan dıkdür*

M2, ML, İH: *qandır*.

10. *Argadı, Argaday, Argadal* (örnekleri), *Erke, Engirdi*

TÜ: kenarda; M1: yok; M2, ML, İH: ana metinde.

11. *Ağırlamış, İgdiş*

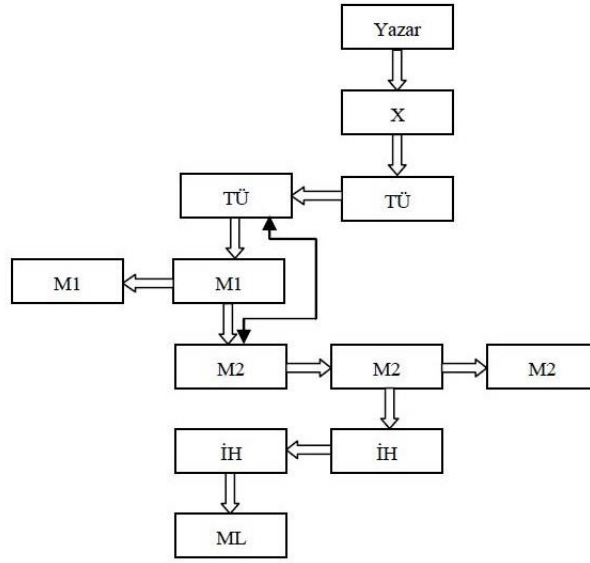
TÜ: yok; M1, M2, ML, İH: ana metinde.

12. FV: *Oğur yarlıg* “yol yarlığı” (663).

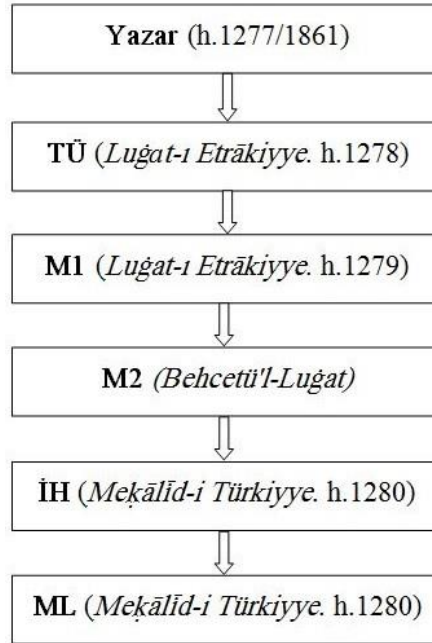
TÜ: yok; M1: *Oğız yarlıg* “Moğ. yol yarlığı”; M2, ML, İH: *Oğız yarlıg* “Moğ. yarlık”.

13. *Efgân*. TÜ: yok; M2: kenarda; M1, ML, İH: ana metinde.

14. FV: *Demür qabuk*. M2, ML, İH: ana metinde; TÜ: kenarda.

- Bu şema şöyle sadeleştirilebilir:

4.5. Eserin Yazma Nüshalarının Yazılış Özellikleri

4.5.1. Ünlülerin Yazılışı

- /a/ sesi sözcük başında /ā/ bazen de /ʾ/ ile, sözcük ortasında /-āʾ/ ile, sözcük sonunda ise /-āʾ/ ile gösterilir: *Anğa* (أنكا), *Av* (أو), *Aza* (آز).

- /e/ sesi sözcük başında /é/ ile, sözcük ortasında harfsiz-harekesiz veya /e/ ile, sözcük sonunda ise /e, e, e/ ile gösterilir: *Bilmedim* (بيلماديم), *Öltürge-sin* (أولتوركاسين). Bazen ikili durumlar görülmektedir: *İçre* (ايچره), *İçre* (ايچرا).
- /è/ sesi sözcük başında /è/ ile, sözcük ortasında (ilk hecenin ikinci sesinde) ise /è/ ile gösterilir.
- /i/ sesi sözcük başında /i, i, i/ ile, sözcük ortasında /i, i, i/ ile, sözcük sonunda ise /i, i, i/ ile gösterilir.
- o/ö sesi sözcük başında /o/ nadiren /o/ ile, sözcük ortasında ise /o/ nadiren /o/ ile gösterilir.
- u/ü sesi sözcük başında /u/ nadiren /u/ ile, sözcük ortasında ise /u/ nadiren /u/ ile gösterilir.
- Görüldüğü gibi o/ö için /o, o/ nadiren /o, o/, u/ü için ise /u, u/ nadiren /u, u/ kullanılmıştır. Ayrıca /è/ ve /i/ için de özel işaret kullanılmıştır. /è/ sesini /è, i/ sesini ise /e, i/ karşılıklıdır. Görülen tek sorun /i/ sesi ile /i/ sesinin ayrılmayışı, o ile ö sesinin ayrılmayışı, u ile ü sesinin ayrılmayışı ve /a/ sesini göstermek için medli a (ä) kullanılmamışsa (sözcük başında) a ile e sesinin ayrılmayışıdır. Bu seslerin bulunduğu sözcüklerde ince veya kalın okunmasını gösteren k/ğ/h, k/g gibi sesler yoksa durum daha da zorlaşmaktadır. Diğer bir sorun /è/ harfleriyle karşılanan è/éy/ey/ay hecelerinin birbirinden ayrılmayışı (ay için genellikle /è/ kullanılır), ayrıca /è, i/ harfleriyle karşılanan I/Iy hecelerinin birbirinden ayrılmayışı, aynı biçimde /o, o/ harfleriyle karşılanan o/ö/ov/öv/av/ev hecelerinin birbirinden ayrılmayışı (av için genellikle /o/ kullanılır), yine /u, u/ harfleriyle karşılanan u/ü/ov/öv/uv/üv hecelerinin birbirinden ayrılmayışıdır.
- Metinde kullanılan Medli Elif (Elif-i Memdüde) sözcük başında /a/ (ä) sesi, sözcük ortası veya sonunda ise /a, e/ (ä) sesine işaret etmektedir. Aslında bu Medli Elif terimi, bir yazım göstergesi olup sesi vermektense harfi belirlemektedir. Bu harf sözcük başında olan ä harfi veya sözcük ortasında olan ä harfidir.
- Metinde kullanılan Medsiz Elif (Elif-i Mağşüre) sadece sözcük başında kullanılan medsiz elifdir (ä) ki bu elif a/e (ä), u/ü (ü), o/ö (ö) veya i/i (i) seslerini karşılamaktadır. Aslında bu Medsiz Elif terimi, bir yazım göstergesi olup sesi vermektense harfi belirlemektedir. Bu harf sözcük başında olan medsiz elif (ä) harfidir.

4.5.2. Ünsüzlerin Yazılışı

- /b/ sesi için (ب), /p/ için (پ), /c/ için (ج), /ç/ için (چ) ve /g/ için (ك) harfleri kullanılır. Sağır kef (damak n'si: nġ) ise (ك) ile gösterilir.
- Çağatay Türkçesinde yazılışta kalın ve ince sıraya göre t/ṭ ve s/ṣ farkı belirtilmez. Türkçe sözcüklerin yazılışında hem kalın hem ince sıradaki sözcükler için t ve s kullanılır.
- Ünsüzlerin gösterilişinde b (ب) ile p (پ), c (ج) ile ç (چ) ayrı harflerle gösterilirken /g/ (ك) sesinin ayrılmayışı bir sorun oluşturmaktadır. Bu sorun madde başlarında söyleniş biçimleri belirlenirken /k/ için Kāf-ı Tāzī, /g/ için ise Kāf-ı Pārsī denilerek büyük ölçüde giderilmeye çalışılmışsa da örneklerde, madde başlarında bulunmayan birçok husus bulunmaktadır.
- /y/ sesi (ی) bazen hemze (ء) ile gösterilir.
- Sağır kef (nġ) nadiren veya yanlışlıkla (ك) ile gösterilmiştir: *Şeb-istānīnga* (شهبستانیکا), *Yanīnga* (یانیکا), *Yarutқанīnga* (ياروتقانیكا).

4.5.3. Ekleme Sırasındaki Yazılışlar

- Güzel he (هه) veya eliften sonra /ı, i/ gelirse bazen hemze ile gösterilir: *Şemmeī* (شمة), *Cāddeīdür* (جاده دور), *Rišteī* (رشته), *Küşte-yi bir şūh* (کشته بیر شوخ), *Fenā-yı maḥz niter sitte-yi żarūriyye* (فناء محض نیتار سته ضروریه).
- Güzel he (هه)'den sonra bir ek gelirse bazen güzel he düşer: *Bendenġ* (بندنک), *Hırkam* (خرقم), *Ġunçanġ* (غنچنک).

4.5.4. Yazılış Yanlışları

- Arapça ve Farsça sözcüklerin yazılışında bazen yanlışlar görülmektedir. *Aġziye* (اغزیه), *Efķān* (افقان).

Sonuç

Feth-‘Alī Bin Kelb-‘Alī Bin Mürşid Kulu Bin Feth-‘Alī Kacar-ı Kazvīnī tarafından 1861'de İran'da yazılmış ve Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eserin adı *Luġat-ı Etrākiyye'dir*. İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Nevāyī'nin eserleri başta olmak üzere birçok Çağatay Türkçesi eser taranmıştır. Bu sözlükte SG, HA, BL, AŞ, NS, FV ve BR gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 kadar, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 kadar kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok

daha fazladır. 8578'e yakın kırmızı mürekkeple yazılı sözcüğü içinde barındıran bu sözlük, Çağatay Türkçesinin sözcük dağarcığını görmemiz açısından değer taşımaktadır. Feth-‘Alî Kaçar'ın 19. yüzyılda Çağatay Türkçesine ait eser ve sözlüklerden hareketle bu tarihî lehçenin sözlüğünü ortaya koymaya çalışması son derece önemlidir.

Kısaltmalar

.	inci
Ar.	Arapça
AŞ	Bk. Kaynaklar/Kaçalin
Bk.	Bakınız
BL	Bk. Kaynaklar/Borovkov
BR	Bk. Kaynaklar/Burhan
cm	santimetre
Ç.	Çokluk
ET.	Eski Türkçe
Fa.	Farsça
FV	Bk. Kaynaklar/Vaşşâf
h.	hicri
HA	Bk. Kaynaklar/Hakîm Muhammed Hoyî
hük.	hüküm sürdüğü tarih
Hz.	Hazret
hızl.	yayına hazırlayan
İH	Bk. Kaynaklar/Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni
Ktp.	Kütüphanesi
LE	Luğat-ı Etrâkiyye
M1	Bk. Kaynaklar/Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni
M2	Bk. Kaynaklar/Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni
ML	Bk. Kaynaklar/Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni
Moğ.	Moğolca
Moğ-Les	Bk. Kaynaklar/Lessing
nr.	numara
NS	Bk. Kaynaklar/Naşîri
öl.	ölümü
Örn.	örneğin
s.	sayfa
SG	Bk. Kaynaklar/Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî
Ş	Şahıs
ş.	şemsi
T.	Teklik
TDK	Türk Dil Kurumu
Tr.	Türkçesi
TÜ	Bk. Kaynaklar/Feth-‘Alî Kaçar-ı Kazvîni

Ü.	Üniversitesi
vb.	ve başka
vs.	ve saire
yay.	yayımları
yaz.	yazılma tarihi

Kaynaklar

- ‘ALİ ŞİR NEVĀYĪ (20 cilt) (1987-2003). Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyası.
- ABİK, A. D. (1993). *Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 cilt)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ABİK, A. D. (2006). ‘*Alī Şīr Nevāyī Hamsetü'l-Mütehayyirīn*. Ankara: Seçkin.
- ABUŞKA. Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp., nr. 488/1 el yazması.
- ABUŞKA. Tahran-Daru'l-maarif-i Büzürg-i İslami Ktp., nr. 531 (Sebt-i Mali nr. 66532) el yazması.
- AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir.
- ALİ ŞİR NEVAİ: *Vakfiyye* (1926). Bakü: Azer Neşir.
- ALTAY, N. (1386). *Özbek Tili Sözlüğü*. Afganiztan: Global Partners.
- ARAT, R. R. (2006). *Gazi Zahîreddin Muhammed Babur: Baburnâme*. İstanbul: Kabalıcı.
- ARIKOĞLU, E. (2005). *Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- ATALAY, B. (1950). *Mirzâ Mehdi Mehmet Han Seng-lâh: Lugat-i Nevai*. Tıpkıbasım, TDK, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- ATALAY, B. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- ATALAY, B. (1986). *Divanü Lugâti't-Türk*. cilt I-IV, Ankara: TDK.
- AYETİ, A. (ş.1372). *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*. Tahran: Pejuhişgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Fergengi.
- AZFERİ. *Ferhenf-i Azferi*. Kum-Astan-ı Mukaddes-i Kum Ktp., nr. 488 el yazması.
- BĀBÜR. *Bābü-r-nāme*. Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 137-6205 (Arat'ın kullandığı Haydarabad el yazması nüshası).
- BĀBÜR. *Tüzük-ı Bābü-rī*. Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 2948 el yazması.
- BĀBÜR. *Vakāyi'-i Bābü-rī*. Tahran-Gülistan Ktp., nr. 2249 el yazması.
- BEHBUTOV, S. (1999-2003). *Azerbaycan Dialektoloji Lüğati*. cilt I-II, Ankara: TDK.
- BOROVKOV, A. K. (1961). *Bedā'i' Al-Luğat: Slovar Tālī' İmānī Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azil. **BL**
- BUDAGOV, L. (1869-1871). *Sravnitelny Slovar Turetsko Tatarskix Nareçiy*. cilt I-II, Peterburg.

- BURHAN, Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî (ş.1342). *Burhan-ı Katı*. cilt I-V, hzl. Muhammed Muin, Tahran: İbn-i Sina Kitabçısı. **BR**
- CAFEROĞLU, A. (1954). Azerbaycan ve Anadolu Ağzlarındaki Moğolca Unsurlar. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, s. 1-10.
- CAFEROĞLU, A. (1984). Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri. *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, İstanbul: Enderun, s. 195-229.
- CANPOLAT, M. (1995). *Ali Şir Nevayî: Lisānū't-Ṭayr*. Ankara: TDK.
- CLAUSON, Sir G. (1960). *Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*. London.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford Üniversitesi.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. cilt I-V, İstanbul: Ötüken.
- DEHHUDA, A. E. (ş.1377). *Lügat-Name-yi Dehuda*. Tahran: Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran.
- DEVELLİOĞLU, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi.
- DİLÇİN, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- DİNÇER, L. (1970). *Luṭfī Kitāb-ı Gül Nevrūz*. Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- DİRAYETİ, M. (ş.1389). *Fihristvare-i Dest-nivıştha-yı İnan (Dena)*. cilt 8, Tahran: Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami.
- DİRKS, W. (2005). *Uzbek/English Dictionary*. The Central Asian Heritage Group.
- DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen*. Band I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- DOHSSON, M. (1924). *Moğol Tarihi*. çev. Mustafa Rahmi, İstanbul: Matbaa-yı Âmire.
- DROVİL, G. (ş.1365). *Sefer Der İnan*. çev. Menuçehr İtimad Mukaddem, 2. baskı, Şebaviz.
- ECKMANN, J. (1958). “Çağatay Dili Hakkında Notlar”. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, s. 115-126.
- ECKMANN, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç, 5. baskı, İstanbul: Kesit.
- EFŞAR, İ., Danişpejuh, M. T. (ş.1363). *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yı Kitabhane-yi Milli-yi Melik*, cilt 5, *Mecmuaha ve Cönkha*. Tahran: Hüner.
- ENVAR, A. (ş.1371). *Fihrist-i Nüsaḥ-ı Hattı-yı Kitabhane-yi Milli-i İnan*. cilt 4, Tahran: Kitabhane-yi Milli-i İnan.
- ERASLAN, K. (1980). Alî Şir Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi. *Türkiyat Mecmuası*, cilt 19, İstanbul, s. 99-164.
- ERASLAN, K. (1993). *‘Alî Şir Nevâyî: Mîzānu'l-Evzān (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: TDK.
- ERASLAN, K. (1996). *‘Alî Şir Nevâyî: Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve I (Metin)*. Ankara: TDK.

- ERASLAN, K. (2001). *‘Alī Şīr Nevāyī: Mecālisü'n-Nefayis I (Giriş ve Metin)*. Ankara: TDK.
- ERBAY, F. (2008). *W. Radloff'un ‘Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK.
- ERCİLASUN, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (5. baskı). Ankara: Akçağ.
- EREN, H. (1950). Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, cilt 8, sayı 1-2, Ankara, s. 145-163.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- EREN, H. (2010). *Sırça Köşkte*. Ankara: TDK.
- ERGİN, M. (1974). *Ebülgazi Bahadır Han Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- EŞKEVERİ, A. H. (ş.1388). *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yı Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami*. cilt 10, Kum: Vefa.
- Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye*. İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3092 el yazması.
- FAZİLOV, E. (1985). *Alī Şer Nevaıy Asarlari Tilining İzahli Luğati*. cilt I-IV, Taşkent 1983.
- FAZLU'LLĀH HAN ‘Amūzāde-yi Seyf Han. *Fazlu'llāh Han Luğati*. Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 379/1 el yazması.
- FETH-‘ALĪ KACAR-I KAZVİNĪ. *Behcetü'l-Luğat*. İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1836 el yazması. **M2**
- FETH-‘ALĪ KACAR-I KAZVİNĪ. *Etrākiyye*. İran-Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 el yazması. **TÜ**
- FETH-‘ALĪ KACAR-I KAZVİNĪ. *Lüğat-ı Etrākiyye*. İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1835 el yazması. **M1**
- FETH-‘ALĪ KACAR-I KAZVİNĪ. *Meḳālīd-i Türkiyye*. İran-Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp., nr. 4343 el yazması. **İH**
- FETH-‘ALĪ KACAR-I KAZVİNĪ. *Meḳālīd-i Türkiyye*. İran-Tahran Melik Milli Ktp., nr. 396/1 el yazması. **ML**
- FUZŪLĪ. *Külliyāt-ı Dīvān-ı Fuzūlī*. Horşid Matbaası, 1315.
- FUZŪLĪ. *Ḥadīkatü's-Sü‘adā*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 7338 el yazması nüshası.
- ḤAKĪM MUḤAMMED HOYĪ. *Hulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 5693 el yazması.
- ḤAKĪM MUḤAMMED HOYĪ. *Hulāşa-yı ‘Abbāsī*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 855 (Sebt nr. 13670) el yazması. **HA**
- GOLDEN, P. B. (2000). *The King's Dictionary*. Leiden-Boston-Köln: Brill.

- GÖZÜTOK, A. (2008). *Haydar Tilbe: Mahzenü'l-Esrâr*. Erzurum: Fenomen.
- GRÖNBECH, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. çev. Kemal Aytaç, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GÜLENSOY, T. (1973). Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme. *Türkoloji Dergisi*, cilt 5, sayı 1, s. 93-135.
- GÜLENSOY, T. (1974). Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar. *Türkoloji Dergisi*, VI/I, Ankara, s. 235-259.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- GÜLENSOY, T. (2008). *Altan Topçı*. Ankara: Kültür Ajans.
- GÜLENSOY, T. (2011). Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözler Üzerine. *Turkish Studies*, cilt 6, sayı 1, s. 1-25.
- GÜLSİNE, U. (2011). Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine I. *Turkish Studies*, cilt 6, sayı 1, s. 1899-1913.
- GÜLTEKİN, M., Yoldaş, M. A. (2002). *Afganistan Özbekçesi-Türkçe Sözlük*. Ankara: Nobel.
- GÜRSOY, E., Duranlı, N. M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lüğati (Giriş-Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HALEF-İ TEBRİZÎ, Muhammed Hüseyin (2000). *Burhân-ı Katı*. çev. Mütercim Âsım Efendi, hzl. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara: TDK.
- HALEF-İ TEBRİZÎ, Muhammed Hüseyin. *Burhân-ı Katı*. İran-Tahrân Meclis Ktp., nr. 237166 taş basması.
- HAMZAYEV, M. Ya. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası.
- HAS HACİB, Yusuf (2008). *Kutadgu Bilig*. çev. Reşit Rahmeti Arat, 2. basım, İstanbul: Kabalcı.
- HASANOV, B. (1993). *Nevaiy Asarlari Üçün Kıskaçça Lugat*. Taşkent.
- HAVERİ, Mirza Fazlullah Şirazi (ş.1380). *Tarih-i Zül-Karneyn: Nâm-ı Hağan*. I. cilt, hzl. Nasır Efşarfer, Tahran: Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami.
- HEYET, C. (ş.1376). *Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*. Varlık Dergisi, Tahran.
- HİYAVİ, R. (ş.1374). *Senglâh: Mîrzâ Mehdî Esterâbâdî*. Tahran: Neşr-i Merkez.
- HÜCCETİ, M. B. (ş.1345). *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Danişkede-yi İlahiyat ve Maarif-i İslami-yi Danişgah-ı Tahran*. denetleme: Muhammed Taki Danişpejuh, Tahran.
- HÜSEYNİ, 'Abdür-Reşid (ş.1337). *Ferheng-i Reşîdî*. cilt I-II, hzl. Muhammed Abbasi, Tahran: Barani Kitaplığı.
- İNCÜ ŞİRÂZİ, M. C. H. (ş.1351). *Ferheng-i Cihāngîrî*. cilt I-II, hzl. Rahim Afifi, Meşhed: Danişgah-ı Meşhed.

- İTİMADU'S-SALTANA, Muhammed Hasan Han (ş.1374). *Çihil Sal Tarih-i İnan Der Devre-yi Padişahi-yi Nāsireddin Şah (el-Meāsir ve'l-Āsār)*. I. cilt, hzl. İrec Efşar, 2. baskı, Tahran: Esatir.
- KAÇALİN, M. (2011). *Niyāzi: Nevāyī'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātāiyye)*. Ankara: TDK. **AŞ**
- KADRİ, H. K. (1927-1945). *Türk Lügati*. cilt I-IV, İstanbul.
- KANAR, M. (2008). *Osmanlı Türkçe Sözlüğü*. İstanbul: Say.
- KARA, F. (2011). *Muhammed Ya 'küb-ı Çingī: Zebān-ı Türkī (Kélür-Nāme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen.
- KARAAĞAÇ, G. (1997). *Lutfī Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- KARADENİZ, Y. (2012). *İnan Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge.
- KARAÖRS, M. (2006). *'Alī Şir Nevāyī: Nevādirü's-Şebāb*. Ankara: TDK.
- KARASOY, Y. (1998). *Şiban Han Dīvānı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK.
- KARTALLIOĞLU, Y. (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KÂŞGARLI MAHMUD. *Dīvānu Luğāti't-Türk*. İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması.
- KAYA, Ö. (1989). *Ali Şir Nevayi Fevayidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, Ö. (1996). *'Alī Şir Nevāyī: Fevāyidü'l-Kiber*. Ankara: TDK.
- KOÇ, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- KÖPRÜLÜ, F. (1942). Azeri. *İslam Ansiklopedisi*, II. cilt, İstanbul: MEB, s. 118-151.
- KÖPRÜLÜ, F. (1945). Çağatay Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, III. cilt, İstanbul: MEB, s. 270-323.
- KUT, G. (2003). *'Alī Şir Nevāyī Ğarā'ibü's-Şığar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK.
- LESSİNG, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. cilt I-II, çev. Günay Karaağaç, Ankara: TDK.
- Moğ-Les**
- MAGRUFova, Z. M. (1981). *Özbek Tilining İzahlı lügati*. cilt I-II, Moskova.
- MİRNIYA, A. (ş.1369). *İlha ve Tayifeha-yı Eşayeri-yi Horasan*. Meşhed: Nesl-i Daniş.
- MİRZĀ MEHDĪ HAN ESTERĀBĀDĪ. *Senglāh*. İnan-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması.
- SG**
- MİRZĀ MEHDĪ HAN ESTERĀBĀDĪ. *Senglāh*. Kum-Feyziye Medresesi Ktp., nr.10/2 el yazması.
- MİRZĀ MEHDĪ HAN ESTERĀBĀDĪ. *Senglāh*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 4919 el yazması.

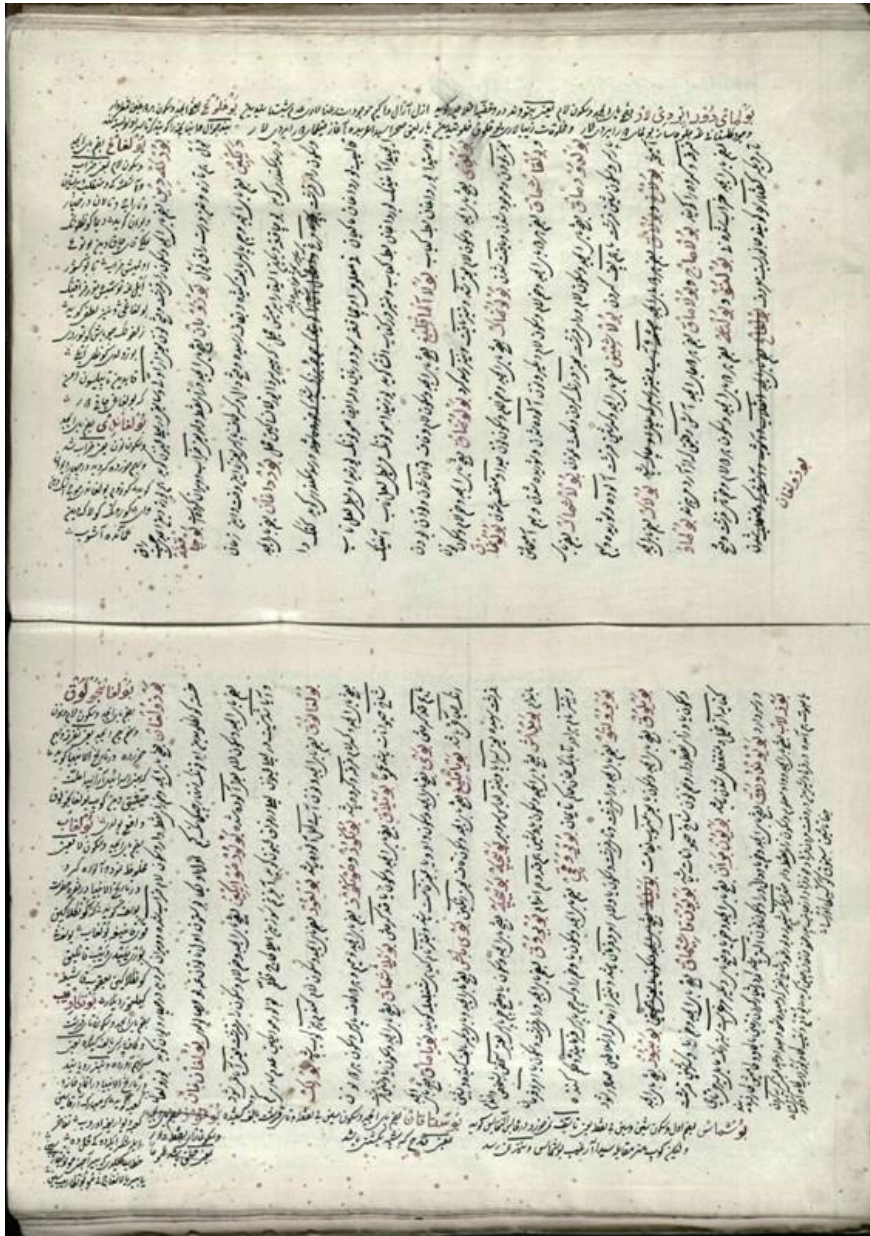
- MİRZĀ MEHDĪ ḤAN ESTERĀBĀDĪ. *Senglāh*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 860 (Sebt nr. 14120) el yazması.
- MUḤAMMED PĀDŞĀH, MÜNŞĪ. *Anendrac*. cilt I-III, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 3938-3940 taş basması.
- NALBANT, B. Ö. (2005). *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NAŞİRĪ, Abdu'l-Cemîl. *Kitâb-ı Türkî*. Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 8336 el yazması. **NS**
- NECĪP, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. çev. İklil Kurban, 2. baskı, Ankara: TDK.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr (1289/1872). *Mahbûbu'l-Ḳulûb*. İstanbul: Matbaa-yı Âmire.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Dîvân-ı Ğazaliyyât-ı Nevâyî*. İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Ğarâ'ibü's-Şîgar*. Tahran-Meclis Ktp., nr. 13686 (Sebt nr. 86970) el yazması.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Ḥamse-yi Emîr 'Alî-şîr Nevâyî*. İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 214629 taş basması.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Külliyât-ı Nevâyî*. cilt I, Fransa-Milli (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., nr. 316 el yazması.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Külliyât-ı Nevâyî*. cilt II, Fransa-Milli (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., nr. 317 el yazması.
- NEVĀYĪ, 'Alî-şîr. *Külliyât-ı Nevâyî*. Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması.
- ORAK, B. (1995). *Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u: Gramer İndeksi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ORALTAY, H., Yüce, N., Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ORUCOV, A. H. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*. cilt I-IV, Bakı: Şerq-Qerb.
- ÖLMEZ, Z. K. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖLMEZ, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara.
- ÖLMEZ, Z. K. (2013). Çagataycadaki Moğolca Sözcükler. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri III 20-25 Ekim 2008*, Ankara: TDK, s. 3371-3377.
- ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZDARENDELİ, N. (2001). *Ali Şir Nevayi İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZKAN, F. (1996). Nevayi Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu's-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî. *Bilîg Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, s. 198-243.
- ÖZÖNDER, S. B. (2011). *'Alî Şîr Nevâyî: Muḥâkemetü'l-Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. 2. baskı, Ankara: TDK.

- ÖZYETGİN, A. M. (2001). *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk*. KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara.
- PAASONEN, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro.
- PAVET DE COURTEİLLE, Par M. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental* [Doğu Türkçesi Sözlüğü]. Paris.
- POPPE, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. çev. Günay Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- POPPE, N. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. çev. Zeki Kaymaz, İstanbul.
- RAHİMİ, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- REŞİDE'D-DİN FAZLU'LLĀH HEMEDĀNĪ (ş.1373). *Cāmiu't-Tevārīh*. cilt I-IV, hzl. Muhammed Revşen, Mustafa Musevi, Tahran: Elbürz.
- ROMASKEVİÇ, A. A. (1934). Yeni Çağatay-Fars Lügati. çev. Aptullohoğlu Hasan, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 4, İstanbul, s. 281-293.
- ROSS, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi. Mançuca ve Çince Sözlüğü*, çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara: TDK.
- SABİR, M. (1961). *Ali Şir Nevâî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Türkiyat Enstitüsü nüshası).
- SADİK, H. M. (ş.1388). *Hakīm Muhammed Hoyî: Hulāşa-yı 'Abbāsî*. Tebriz: Yaran.
- SAFEVİ, Sam Mirza (ş.1384). *Tezkire-yi Tuhfe-yi Samî*. hzl. Rükneddin Hümayun Ferruh, Tahran: Esatir.
- SALİHPUR, C. (ş.1370). *Ferheng-i Cami-i Farsi be Türki-yi İstanbuli*. cilt 1-2, Tebriz: Lale.
- SAMİ, Şemseddin (1317). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası.
- SARICA, B. (2014). *Çağatayca-Farsça manzûm bir Lûgat Nisâb-ı Türkî*. Ankara: Grafiker.
- SERTKAYA, O. F. (1987). Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki). *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK, s. 265-280.
- SEYHAN, T. O. (2005). Ali Şir Nevayî-Sirâcü'l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4, s. 88-120.
- SHAW, Robert Barkley (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. çev. Fikret Yıldırım, Ankara: TDK.
- STAROSTİN, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden/Boston: Brill.

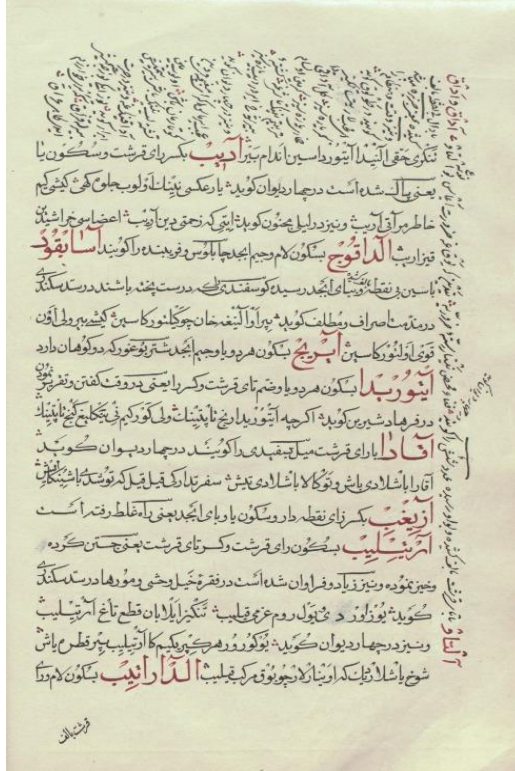
- SUGAHARA, M. (2008). Sanglâx Lugatindeki Kurmacalar. çev. Manami Koyano, Mustafa S. Kaçalın, *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin*, cilt 18, İstanbul, s. 393-411.
- SÜMER, F. (2001). Kaçarlar. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, s. 51-53.
- ŞAVK, Ü. Ç. (1993). *Ali Şir Nevayi: Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞAVK, Ü. Ç. (2011). *‘Ali Şir Nevayi: Leylî vü Mecnûn*. 2. baskı, Ankara: TDK.
- ŞEMŞİ, P. (1970). *Ali Şir Nevaî Hamse: Hayretül-Ebrar*. Taşkent: Özbekistan Fenler Akademisi.
- ŞEMŞİYEV, P., İBRAHİMOV, S. (1972). *Ali Şer Nevaiy Asarlari Lugati*. Taşkent.
- ŞEN, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur: Bâburname Giriş-Metin (Kâbil Ve Hindistan Bölümleri)-Açıklamalı Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1298). *Lügat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani*. I. cilt, İstanbul: Mehran Matbaası.
- TAŞ, İ. (2010). Şeybânîler Dönemi Çağatayca Kur’ân Tefsiri'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar. *International Journal of Central Asian Studies*, cilt 14.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TDK (1993). *Derleme Sözlüğü*. cilt I-IX, 2. baskı, Ankara: TDK.
- TDK (2009). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- TEKİN, G. A. (1994). *‘Alî Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin*. Ankara: TDK.
- TEKİN, T., ÖLMEZ, M., CEYLAN, E., ÖLMEZ, Z., EKER, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Ankara.
- TEKİN, T. (2004). Ana Türkçede Z'leşme ve Ş'leşme. *MakalelerII*, Ankara: Öncü Kitap, s. 598-612.
- TEKİN, T. (2013). *MakalelerI*. Ankara: TDK.
- TEMİR, A. (1955). Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler. *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 13, sayı 1-2, s. 1-25.
- TEMİR, A. (1986). *Moğolların Gizli Tarihi*. 2. baskı, Ankara: TTK.
- THURY, J. (1906). Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler. çev. Ragıp Hulusi, *Milli Tettebbular Mecmuası (Müdür: Fuad Köprülü)*, cilt 1, sayı 2, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1331 (1915), s. 207-233.
- THURY, J. (1903). *A “Behdset-ül-Lugat” Czimü Csagataj Szotar*. Budapest.
- THURY, J. (1903). *Behçet-ül-Lugat Adlı Çağatay Lügati*. çev. Hüseyin Namık Orkun, TDK Ktp., nr. Etüt/64 ve Etüt/64-a.

- TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt 1, İstanbul: Simurg.
- TİETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt 2, Wien.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H. (1999). *el-Kavânînü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., ILGIN, A. (2006). *Mehmet Sadık: Üss-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK.
- TOPARLI, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. Ankara: TDK.
- TOPARLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2. baskı). Ankara: TDK.
- TÖREN, H. (1990). *Ali-Şir Nevayi. Sedd-i İskenderi: Metin İnceleme-Dizin (2 cilt)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÖREN, H. (2001). *'Alî Şir Nevâyî Sedde-i İskenderî: İnceleme-Metin*. Ankara: TDK.
- TUNA, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul, s. 209-250.
- TUNA, O. N. (1976). Osmanlıcada Moğolca Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, İstanbul, s. 231-314.
- TURAL, G. (1993). *Ali Şir Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre Metin-Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜRK, V. (2006). *Ali Şir Nevâyî: Nazmü'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- TÜRKAY, K. (1988). *Ali Şir Nevayi Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜRKAY, K. (2002). *'Alî Şir Nevâyî: Bedâyi'u'l-Vasat Üçünçü Dîvân*. Ankara: TDK.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- VAMBERY, A. (1862). *Abuska Csagatajtörök Szogyüjtemeny* [Abuşka Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi]. Pest: Macar İlimler Akademisi.
- VAMBERY, H. (1867). *Çagataische Sprachstudien* [Çağatayca Dil Araştırmaları]. Leipzig.
- VAŞŞÂF, 'Abdu'llâh. *Tārîh-i Vaşşâf (Ferheng-i Vaşşâf bölümü)*. İran-Tahran Meclis Ktp., Sebt nr. 2221 taş basması (Bombay, h. 1269). **FV**
- VAŞŞÂF, 'Abdu'llâh. *Tārîh-i Vaşşâf*. İran-Tahran Meclis Ktp., Sebt nr. 2221 taş basması (Bombay, h. 1269).
- YAMAN, E., Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- YILDIRIM, T. (2010). *Hüseyin Baykara Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Hat.
- YUDAHİN, K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. çev. Abdullah Taymas, Ankara: TDK.

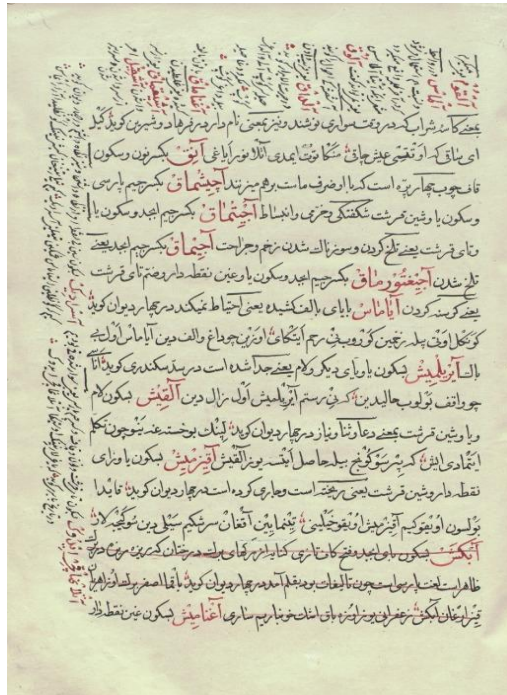
- YÜCEL, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânî (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- ZABETİ, N. (2010). *Muhammed Bin 'Abdu's-şabür-ı Hoyî, Hulâsa-ı 'Abbâsî*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZENKER, J. T. (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch (Dictionnaire Turc-Arabe-Persan)*. cilt I-II, Leipzig.
- Nüshaların Tıpkıbasımından Örnekler**

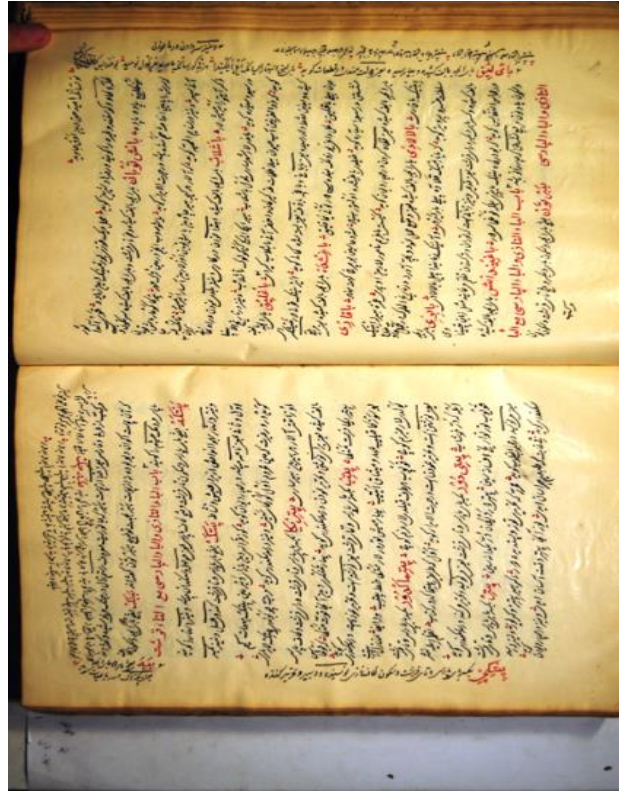
TÜ: İran-Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 (Etrâkiyye)

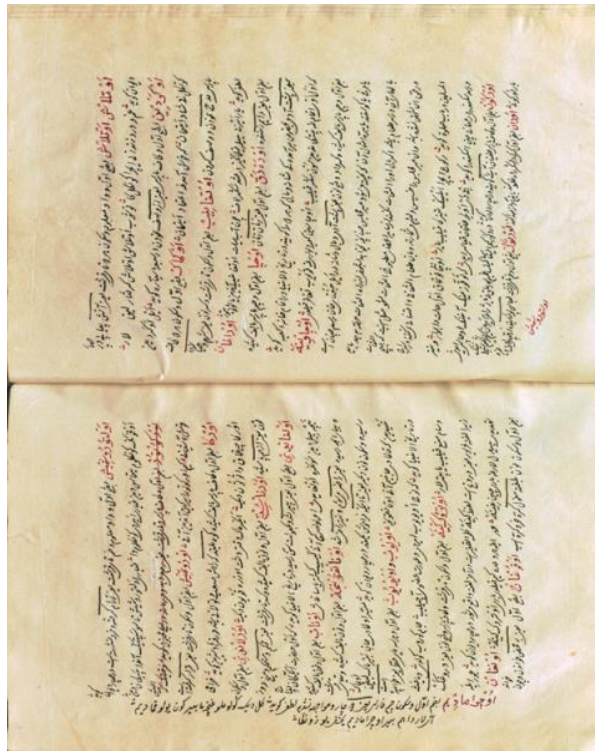
M1: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1835 (Luğat-ı Etrâkiyye)

M2: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1836 (Behcetü'l-Luğat)

İH: İnan-Kum Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp., nr. 4343 (Meşālīd-i Türkiyye)

ML: İnan-Tahrān Melik Milli Ktp., nr. 396/1 (Meşālīd-i Türkiyye)